

CLIO INTER ARMA

TANULMÁNYOK
A 16–18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI
TÖRTÉNETÍRÁSRÓL

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

DISSERTATIONES

Redigit
PÁL FODOR

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Academiae Scientiarum Hungaricae
Budapestini, 2014

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK
ÉRTEKEZÉSEK

CLIO INTER ARMA

Tanulmányok
a 16–18. századi magyarországi
történetírásról

Szerkesztette:
Tóth Gergely

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2014

A Kosáry Domokos 100. születésnapjának emlékére
rendezett konferencia előadásai

© A szerzők, 2014

© MTA BTK, 2014

Készült az MTA BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport által elnyert
Lendület kutatási projekt (2012–2017) támogatásával.

ISBN 978–963–9627–86–4

ISSN 2063–3742

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál

A könyvsorozat logóját Szakács Imre festőművész készítette

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Borító: Böhm Gergely

Tördelés: Palovicsné Tihanyi Éva

Nyomdai munka: Kódex Könyvgyártó Kft.

Felelős vezető: Marosi Attila

TARTALOM

Contents

Előszó (TÓTH GERGELY)	7
ÁCS PÁL: „Isten haragja – magyarnak példája”.	
A hun történet két értelmezése	13
<i>Two Faces of Attila the Hun in the Hungarian Historiography</i>	38
KASZA PÉTER: Egy elveszett kiadás nyomában.	
Brodarics István <i>Históriájának</i> első kiadásáról	39
<i>On the Track of a Lost Edition. On the First Edition</i> <i>of Stephanus Brodericus' Historia</i>	65
NAGY GÁBOR: „Regni Hungariae historicorum facile princeps”	
(Isthvánffi-képek)	67
“Regni Hungariae historicorum facile princeps”. <i>Portraits about and by Isthvánffi</i>	85
BENE SÁNDOR: Ratio temporum. Dániel próféta és a magyar történetírás	87
<i>Ratio temporum. The Prophet Daniel and Hungarian Historiography</i>	116
TÓTH GERGELY: Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben.	
Révay Péter <i>Monarchiája</i>	117
<i>A Lutheran Country History in a Neostoic Frame. The “Monarchia”</i> <i>of Péter Révay</i>	147
KEES TESZELSZKY: Elias Berger <i>Historia Ungarica</i> című művének	
keletkezése és háttere (1603/4–1645).....	149
<i>The Composition, Content and Background</i> <i>of Elias Berger's “Historia Ungarica” (1603/4–1645)</i>	168
SZABÓ ANDRÁS PÉTER: Caspar Hain lőcsei krónikája –	
egy kompiláció forrásai	169
<i>Die Leutschauer Chronik von Caspar Hain – die Quellen</i> <i>einer Kompilation</i>	202
SZABADOS GYÖRGY: Jezsuita „sikertörténet” (1644–1811).	
A magyar történettudomány konzervatív megteremtőiről	203
<i>Jesuit “Success Story” (1644–1811). On the Conservative Initiators</i> <i>of the Hungarian Historical Sciences</i>	226
Soós István: Felzárkózás vagy lemaradás?	
Történetírás a 18. századi Magyarországon	227
<i>Aufschließung oder Rückstand? Geschichtsschreibung</i> <i>in Ungarn im 18. Jahrhundert</i>	251
Személynévmutató	253

BENE SÁNDOR

Ratio temporum

Dániel próféta és a magyar történetírás

„Te látád, oh király, és ímé egy nagy kép; ez a kép, mely hatalmas vala és kiváló az ő fényessége, előtted áll vala, és az ábrázata rettenetes volt. Annak az állóképnek feje tiszta aranyból, melle és karjai ezüsből, hasa és oldalai rézből, lábszárai vasból, lábai pedig részint vasból, részint cserépből valának. Nézed vala, a míg egy kő leszakada kéz érintése nélkül, és letöré azt az állóképet vas- és cseréplábairól, és darabokra zúzá azokat. Akkor egygyé zúzódék a vas, cserép, réz, ezüst és arany, és lőnek mint a nyári szérűn a polyva, és felkapá azokat a szél, és helyöket sem találák azoknak. Az a kő pedig, a mely leüté az állóképet nagy hegygyé lőn, és betölté az egész földet. Ez az álom, és értelmét is megmondjuk a királynak.”

(Dániel 2,31–36)

Az alább következő esettanulmány Kecskeméti Alexis János Dániel-kommentárjának¹ forrásait és esztörténeti kontextusát tárgyalja. Azaz nem történetírásról, hanem teológiáról lesz szó egy 1609 körül írott és 1621-ben megjelent, népszerű formában, prédikációfüzérként készült exegétikai munka kapcsán. Az ellentmondás azonban csupán látszólagos. A dánieli könyv legfontosabb (legalábbis jelen vizsgálódásunk szerint legfontosabb) gesztusa az, hogy a szerzetes fikció szerinti jelenét, a babilóni fogság idejét, az *ex eventu* beigazolódott

1 Az Daniel Propheta könyvenek, az Szent Iras szerint valo igaz magyarazattya, Mellyet rövid Praedicationokban foglalt volt Kecskemeti A. Ianos, az Patachi Ecclesianak Lelki Pasztora, es abban az üdőben, Szemplin varmegyeben levő Ecclesiának Seniora. Debrecen, 1621. (RMNy 1236.) Az általunk használt és hivatkozott kiadás: *Kecskeméti Alexis János* Prédikációs könyve (Dániel próféta könyvének magyarázata). S. a. r., jegyzetek Szuromi Lajos, bev. tan. Gombáné Lábos Olga. Budapest, 1974. (Régi Magyar Próza Emlékei III.)

jóslatok segítségével² történeti távlatba helyezi – más szóval megteremti az üdvtörténet tág horizontján belül a történeti időt, a példák és analógiák révén mintegy befoghatóvá és befogadhatóvá teszi azt a tapasztalati teret, amelyről ír, s ily módon kortársainak sorsértelmezést kínál, a későbbi olvasók számára pedig példával szolgál ahhoz, hogy saját sorsértelmezésüket kialakítsák.³ A kora újkori Dániel-kommentárok legfőbb kérdése, mint látni fogjuk a későbbiekben, éppen az volt, hogy vajon elfogadták-e a dánieli könyv egyedi történetiségét, vagy pedig a 2. és a 7. fejezet jóslatainak érvényét kiterjeszthetőnek gondolták a Krisztus utáni, illetve a posztbiblikus korra, azaz végső soron saját jelenükre is. A két olvasási stratégia egyúttal a modern történeti gondolkodás két mátrixát előlegezi meg, a *ratio temporum*nak, az idő megszervezésének két módját kínálja. Az utóbbi, a próféciaák hatályát kiterjesztő változat erős interpretációt, rögzített és lezárt jövőképet kínál, és egyszersmind világtörténelmi horizontot nyit; az előbbi mintegy magára hagyja az olvasót, a jelent és a jövőt lehetőségeiben nyitott térré alakítja, gyenge értelmező sémája csak hozzávetőleges előrejelzéseket tesz lehetővé, és a világtörténelem legfeljebb heurisztikus módon, az *egyes* népek üdvtörténeti funkcióját kutatva és összehasonlítva (mikor, melyik és meddig a „választott nép”?) válik elmosódottan körvonalazhatóvá. A bizonytalansági tényező beiktatása révén e felfogás felől vezet közvetlenebb út a mai *main-stream* történeteszemlélet irányába, ami azonban nem jelenti azt, hogy az erősebb interpretációs eljárásnak ne volna modernista folytatása.

A magyar történetírás története szempontjából döntő jelentőségű kérdés, hogy mikor és milyen fokon tudatosítja az eltérő időszámítások létét és működ(tet)ésük következményeit. Az idő strukturálása – lineáris vagy ciklikus rend, azon belül emelkedő vagy hanyatló periódusok beiktatása, esetleg a kettő kombinációja egy organikus modellben – a mindenkori históriák mélyszerkezetét adja, az invenciók fázist, a források körének, a kutatás tér- és időbeli határainak kijelölését befolyásolja. Vagyis mindazt, ami a felszínen az elbeszélés *diszpozíciós* fázisában jelenik meg: az anyag elrendezésében (fejezetbeosztás) és a narráció tagolásában, retorikai formájában érvényesül.⁴ A szaktörténeti munkákban,

2 A valós keletkezés ideje az újabb kritika szerint IV. Antiokhosz Epiphanész uralkodása (i. e. 175–164); mindazonáltal a két rész (1–6. és 7–12.) eltérései nem zárják ki, hogy az első részek szerzője valóban az i. e. 6. században élt. Újabb összegzés, kitekintéssel a kurrens és a korábbi szakirodalom vitáira: *Tremper Longman III–Raymond B. Dillard: An Introduction to the Old Testament*. Zondervan, Michigan, 2012. 371–396.

3 Dániel újdonságáról e tekintetben Ézsaiáshoz képest: *Wilhelm Schmidt-Biggemann: Philosophia perennis. Historical Outlines of Western Spirituality in Ancient, Medieval and Early Modern Thought*. Dordrecht, 2004. (International Archives of the History of Ideas 189.) 394–395. A történetihorizont-teremtésről: *T. Longman–R. Dillard: i. m.* 375–381.

4 Eminensen e felszíni formáról, a nyelvi reprezentáció kérdéseiről szólt a kora újkori „ars historica” vita, amelynek egyik ága – a fikciós beszédmód ismeretelméleti státusát, igazságértékének fokát firtató – a posztmodern historiográfia-elméleti diszkussziók előzményének is tekinthető. A kora újkori fejleményekről ld. *Anthony Grafton: What Was History? The Art of History in Early Modern Europe*. Cambridge, 2007.; magyar vonatkozásban, a korábbi szakirodalommal ld. *Bene Sándor: The ‘ars historica’ Debate in Hungary and Transylvania*. In: *Az értelem*

magukban a megírt históriákban azonban az időproblematika, bármennyire is meghatározó jelentőségű, ritkán válik explicitté, többnyire rejtve marad. Ha mai történeti műről van szó, a történész és szakmai közössége számára az adott korszakban releváns filozófiai (többnyire történetfilozófiai) szövegek adhatnak támpontot az elemzéshez. A kora újkori szerző esetében viszont az egykorú teológiai eszmeáramlatok kínálják az értelmezés elsődleges kontextusát, a felekezeti dogmatikáknak a szentírás-értelmezésben megjelenő különbségei adnak kulcsot a szerző időtapasztalatához és időkezeléséhez.

Jóllehet a kora újkori jövő ma már „elmúlt jövőnek” számít, a fentebb mondottak tanulságai nem csak a régi historiográfiára érvényesek. A mai történettudomány szintén nem mentes a hagyományból örökölt, sokszor kimondatlan, sőt öntudatlan teológiai előfeltevésektől. Viszonylag könnyű ezt belátni, ha az erős interpretáció híveire, a profetikus *ratio temporum*-hagyomány folytatóira gondolunk. Elég néhány évtizedet visszalépni az időben, hogy nagyrabecsült szerzőktől elborzasztóan ideologikus sillabuszokat találjunk az intézeti vagy tanszéki könyvtárak, félreeső antikváriumok porosodó hátsó polcain. A „korabeli kötelező” teljesítését ugyanezen szerzők értékálló szaktörténeti munkáival szoktuk menttegetni. Holott a kényszer nem mindig volt kényszer, és a feledés fátyla sem mindig jótékony: a két szövegtípus szorosán összetartozik, s csak egymásból érthetők meg igazán. Így volt ez már a modern, professzionális történetírás egyik első nagy alakjánál, Johann Sleidan-nál,⁵ aki a reformáció kezdeteit és V. Károly korát feldolgozó nagyszabású kortörténeti monográfiájával (*De statu religionis et rei publicae*, 1555) egyidejűleg írta a dánieli jóslat alapján négy birodalomra redukált sematikus világtörténetét is (*De quatuor summis imperiis*, 1559).⁶ Van igazság abban, amit a modernitásprojekt legelfogulatlanabb 20. századi kritikusa, Karl Löwith és Reinhart Koselleck oly meggyőzően állítottak, nevezetesen hogy a modern történettudomány alapját képező történelemfilozófia nem más, mint elvilágiasodott, szekularizált történelemteológia, s hogy a fejlődésdinamika üdvtörténeti, apokaliptikus sémára kopírozódik.⁷ De vajon elégséges e sémát csupán a modernitásprojekt egyik variánsának háttérében feltételezni? A másik vajon a szeplőtelen (tudományos) fogantatás gyermeke?

bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk. Hausner Gábor. Budapest, 2005. 75–90. A történetfilozófia, a szaktörténetírás és a nyelvelméleti megfontolások viszonyáról, Hayden White és körének recepciójáról a magyar szakirodalomban máig alapvető: Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Budapest, 2000. A két terület analógiáinak felmérésére még nem került sor.

5 Donald R. Kelley: Johann Sleidan and the Origins of History as Profession. *The Journal of Modern History* 52. (1980) 573–598.

6 A datálás bizonytalanságáról D. R. Kelley: i. m. 590. Sleidanról a dánieli prófécia történet összefüggésében: W. Schmidt-Biggemann: i. m. 396–401. Összefoglalóan, újabb irodalommal: Alexandra Kess: Johann Sleidan and the Protestant Vision of History. Aldershot, 2008. 83–88.

7 Karl Löwith: Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei. Budapest, 1996. 40.; Reinhart Koselleck: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. Budapest, 2003. 36, 63.

Ha tudományszakunk kora újkori előtörténetére tekintünk, akkor arra kérdezzük rá: mi az, ami a korai újban (nagyjából a reneszánsz humanizmus-tól a felvilágosodásig) a beteljesült új, az érett új felé (vagyis a 18. század utáni modern felé) mutat? Mi az, ami a fejlett módszertannal rendelkező segédtudományokat, a pontos topográfiát és kronológiát, a történelem szereplőinek valódi motivációit feltáró, elfogulatlan *sine ira et studio* szemléletet megelőlegezi? Az idevágó, közkeletű „nagy elbeszélés” szerint e tudományos eredettörténet döntő pillanata Jean Bodin radikális szakítása volt a korabeli profetikus történetteológiával és a *par excellence* történeti időkonceptió megalkotása a *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (1566) lapjain.⁸ Am ez az elbeszélés általában apró csúsztatással él, vagy legalábbis hajlamos megfélekedezni arról, hogy Bodin támadása a korabeli német lutheránus históriaelfogás ellen nincs előzmények nélkül. Maga is egy teológiai vita mellékhatása volt, amely vita valóságos „időháborúvá” szélesedett a 16–17. század fordulóján. Esettanulmányom ezt a teológiai hátteret igyekszik bemutatni; a háttér ismeretében pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a nagyrészt Dániel értelmezése körül forgó polémiák kortárs hazai recepciója sokkal mélyebb, mint azt korábban gondoltuk volna. Ráadásul egy olyan szerzőnél mutatkozik azok legbehatóbb ismerete, akit a korábbi kutatás – beleértve a példaadón alapos, kritikai igényű Kecskeméti-szövegkiadás kísérőtanulmányát is – egy erőteljes mozdulattal a haladással szemben álló, maradi, retrográd táborba lökött.

Kezdjük a szakirodalmi szemlét rögtön egy innen, a Kecskeméti Alexis János művét bevezető írásból vett hosszabb idézettel:

„A világtörténelem protestáns szemlélete hatja át Kecskeméti egész munkáját és inspirálja a korabeli vétkek fáradhatatlan feddésére. Ami a dánieli jóslatok kritikátlan elfogadását illeti, a 17. század elején élő sárospataki prédikátor csak *egy* a sok közül: Dániel jövődöleése – *ex eventu* – a perzsa királyokról, Nagy Sándorról, az egyiptomi és szíriai királyokról, valamint álomlátása Antiokhosz Epiphanésről, az »Antikrisztus példányképéről« és a négy világbirodalomról elmondhatatlan zűrzavart okozott a későbbi koroknak még tudományos igényű történetírásában is – szinte a felvilágosodásig”.

A sommás véleményt alátámasztó hivatkozás Borzsák István: *Az antikvitás XVI. századi képe* című munkájára mutat.⁹ Az elutasítás itt nem a korszaknak (az 1950-es és 1960-as évek fordulójának) megfelelő ideológiai gesztus a vallásos szerzővel szemben, hanem tipikusan modernista lépés: Borzsák pro-

8 Az általam használt kiadás: I. Bodinus: *Methodus ad facilem historiarum cognitionem*. Amstelædami, 1650. Vö. R. Koselleck: i. m. 26–27.; A. Gafton: i. m. 165–179. Ld. még Cesare Vasoli: *Il problema cinquecentesco della 'Methodus' e la sua applicazione alla conoscenza storica*. In: *Uő: Profezia e ragione. Studi sulla cultura del Cinquecento e del Seicento*. Napoli, 1975. 595–647.

9 Gombáné Lábos Olga: Kecskeméti Alexis János. In: *Kecskeméti A. J.*: i. m. 39. Valójában szó szerinti idézetről van szó, vö. *Borzsák István: Az antikvitás XVI. századi képe*. Bornemisza-tanulmányok. Budapest, 1960. 410–411.

fesszor és követői abban a győztes tradícióban állnak benne,¹⁰ amelyet Bodin nyitott meg a *Methodus* híres VII., a wittenbergi felfogást hevesen támadó fejezetében („Confutatio eorum qui quatuor monarchiae aureaque secula statuunt”).¹¹ Vessünk egy gyors pillantást a vádlottakra – milyen társaságba is keveredett itt szerzőnk? A Luther által a német Bibliában (a Dániel könyvéhez írott előszóban) kifejtett,¹² majd Melanchthon és Kaspar Peucer által a wittenbergi egyetemen előadásokban hirdetett, s végül a *Chronicon Carionis*ban hihetetlen sikerrel divulgált tézis¹³ kiindulópontja Dániel könyvének második fejezete, ahol a próféta sikerrel fejt meg Nabukodonozor álmát. A nagy szobor, amelynek feje aranyból, melle ezüstből, lábszárai vasból, lábai vas és cserép elegyből vannak, s amelyet egy szikla rombol szét és semmisít meg, majd a szikla hegygé válik, „s betölti az egész földet” – a zsidó népet gyötrő földi hatalmak egymás általi pusztulását, majd az azokon győzedelmeskedő Isten új országát jelképezi. A látomásból a Porphüriossal vitázó Jeromos formált olyan elméletet, amely az egyetemes történelem menetének allegóriájává vált a kereszténység századai során, az arany-, ezüst, vas- és az elegyes szoborrészekben a négy egymást követő világbirodalmat, a babiloni–asszírt, a méd–perzsát, a görög–makedont és a rómaid azonosítva.¹⁴ A konstrukciót Szent Ágoston fejlesztette tovább, beillesztve a négy birodalom tézisé a hat világkorszak elméletébe; a *De civitate Dei*ben az utolsó, a parúsiát közvetlenül megelőző kor a Krisztus első és második megjelenése közötti időszaknak felel meg.¹⁵

Luther és követői az így megformált elképzelést kombinálták a világ történetét hatezer évre osztó apokrif Illés-jóslattal,¹⁶ és aktualizálták a Dániel-

10 A Borzsák-monográfia visszatérő kifejezése a „még Melanchthon is”: aki ugyan már elindult a racionalista forráskritika útján, olykor azonban még őt is megtévesztették a próféciák és a múlt árnyai, ezért csak a „viszonylag felvilágosult” minősítést érdemli ki (például: uo. 411.).

11 I. Bodinus: i. m. 310–323.

12 Luther Márton: Előszók a Szentírás könyveihez. Ford. Szita Szilvia, szerk. ifj. Fabiny Tibor. Budapest, 1995.; Mario Miegge: Il sogno del re di Babilonia. Profezia e storia da Thomas Münzer a Isaac Newton. Milano, 1995. 41–47.; Óze Sándor: „Bűnéért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Budapest, 1991. 100–106.

13 Mario Miegge: Ordine e novità nello spettacolo della storia universale. Sui prolegomeni di Filippo Melantone e Kaspar Peucer al „Chronicon Carionis”. In: Le parole della storia. Saggi sulle rappresentazioni del tempo tra Riforma e Illuminismo. A cura di Sandro Cardinali et alii. Bologna, 1987. 11–37.

14 Hieronymi Presbyteri Opera. I. Opera exegetica commentariorum in Daniele libri III (IV). Turnholt, 1964. 384–414. Vö. M. Miegge: Il sogno del re i. m. 25–26. A magyar recepcióról a korábbi irodalmat összefoglalva Gombáné Lábos O.: i. m. 28–32.

15 K. Löwith: i. m. 211–224.; R. Koselleck: i. m. 156–159. Az ágostoni locusok összegyűjtve: W. Schmidt-Biggemann: i. m. 376. A középkori apokaliptika fejlődéséről, politizálásáról Ágostontól Savonaroláig ma is alapvető Marjorie Reeves: The Development of Apocalyptic Thought. Medieval Attitudes. In: The Apocalypse in English Renaissance Thought and Literature. Patterns, Antecedents and Repercussions. Eds. C. A. Patrides–Joseph Wittreich. Ithaca–New York, 1984. 40–72. Folytatódásáról a reformáció korában Óze S.: i. m. 112–124.

16 A rabbinikus hagyományból átöröklődő „vaticinium Eliae”-ről ld. W. Schmidt-Biggemann: i. m. 402. skk.; Óze S.: i. m. 107.

könyv hetedik fejezetében olvasható további próféciák segítségével a saját korukra. Szerintük az Antikrisztus lelki és testi alakja a római pápa és a török, az utolsó kétezer év pedig akár meg is rövidülhet a bűnök sokasodásának következtében. A „segédétel”, amely ezt lehetővé tette, a Római Birodalom hatalmának továbbélése (*translatio imperii*) volt a Német-római Birodalomban.¹⁷ A történelem ilyen módon egybeesett a szigorúan vett üdvtörténettel – az ágostoni–lutheri konstrukció a jövő történetét is megbízható pontossággal rajzolta fel. A jövő bekebelezte a jelent és a múltat: ami már megtörtént és ami megtörténhetett még, az mind meg volt írva a próféciákban.¹⁸ A világtörténet lényegében azonossá vált az eszkatológiával, az utolsó időkről való próféta diskurzussal, s jóllehet mind Luther, mind Melancthon hangsúlyozták, hogy a közelgő vég pontos kiszámítása blaszfémia és lehetetlenség, a rendszer maga lényegében védtelen volt a millenarista váradalmakkal szemben.¹⁹

Bodin a *Methodus*-ban ezt a rövid idő alatt rendkívüli népszerűsége szert tevő kvázi történelmi, eszkatologikus konstrukciót, az úgynevezett „római szisztémát” bélyegzi meggyökerezett tévedésnek (*inveteratus error*), és próbálja a már akkor is ismert történelmi kronológia segítségével lerombolni. Az időfelfogásnak, a *ratio temporum*-nak különösen nagy jelentősége van gondolatmenetében. A VIII. fejezetet e gondolattal nyitja: „Tévednek, akik azt hiszik, hogy az időrend megalkotása nélkül megérthetik a történelmet [...] az időről szóló tanítás, minden történetírás vezetője, mintegy Ariadné fonálával vezetve tévelygő lépteinket, nemcsak hogy nem hagy bennünket eltévedni, hanem abban is segít, hogy a tévelygő történetírókat alkalomadtán visszatereljük a helyes útra.”²⁰ Az egyes nemzetek történetének saját törvényei vannak, amelyeket belülről, a források összegyűjtésével és összehasonlításával lehet csak feltárni, beleértve a kronológiai rendszerezést. Nincsenek kész külső receptek, előre gyártott értelmező sémák.²¹ Nem is véletlen, hogy a megtámadott németek (hiszen a Német-római Birodalom teológiai legitimációja forgott kockán) éppen a rend felforgatásával vádolták viszont a francia tudóst; nem is annyira az időrend, mint inkább a politikai rend felforgatásával. Matthaeus Dresser, a wittenbergi tanári kar neves tagja, pontosan fogalmaz: „Ha ugyanis lemondunk arról, hogy Dániel negyedik birodalmát a Német-római Birodalommal azonosítsuk, jóságos Isten!, mekkora sötétséget, és milyen szörnyű

17 A tézis historiográfiájáról máig alapvető Werner Goetz: *Translatio Imperii. Ein Beitrag zur Geschichte des Geschichtsdenkens und der politischen Theorien im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*. Tübingen, 1958. (A reformáció történetírására nézve: 257–280.)

18 „Az apokaliptikus prófécia megsemmisíti az időt, miközben annak végéből táplálkozik.” R. Koselleck: i. m. 32.

19 A vonatkozó Luther-locusok összegyűjtve: Gombáné Lábos O.: i. m. 31. Melancthon legfontosabb idevágó szövege: In *Danielem prophetam commentarius* (1543). In: *Corpus Reformatorum* XIII. Ed. Carolus Gottlieb Bretschneider. Halis Saxonum, 1846. 823–979.

20 I. Bodinus: i. m. 323–324.

21 Összefoglalóan ld. *Andrea Suggi*: *Cronologia e storia universale nella Methodus di Jean Bodin*. I Castelli di Yale: *Quaderni di filosofia* 3. (1998) 75–92.

felfordulást hozunk az egyházra és az államra!”²² A diagnózis pontos: a *historia humanát* napvilágra segítő Bodint valójában nem érdekelte a cáfolat által okozott „üdv történeti deficit”. Számára – és követői számára – a Dániel-interpretáció a kortárs politikai és valláspolitikai polémiai (főként a Német-római Birodalom pozíciójának megingatása) optikájában volt csak fontos.²³ Magyar szempontból azonban éppenséggel nem érdektelen kérdés, hogy a Bodin által megnyitott, a múltat a jelennel összekapcsoló történelmi horizontot hogyan lehet az üdv történeti jövő, a megváltás jövője felé is nyitva tartani.

Közismert lecke felidézése, hogy a magyar reformáció első nemzedékei milyen mértékben kerültek hatása alá a lutheri–melanchthoni négy birodalom-tézisnek.²⁴ A vonzerőt nem csupán az újdonság adta (bár számukra kétségkívül a *historia prophetica* jelentette a vadonatúj, modern, tudományos csodafegyvert a sötétben tapogatódzó, ciklikus teóriák közt tévelygő korábbi reneszánsz történetfelfogással szemben), hanem főként az a lehetőség, hogy a nemzeti sors ennek segítségével beilleszthetővé vált az egyetemes történelmi-üdv történeti folyamatokba. A korábbi nemzedékek is keresték a genealogikus-dinasztikus mondanakör és a biblikus hagyomány harmonizálásának módját, de vagy képtelenségekre jutottak (mint a Magor–Magóg azonosítással),²⁵ vagy ellentmondásos eredményekre (mint az Attila alakjában az isteni küldetést hangsúlyozó Oláh Miklós).²⁶ Oláh latin *Athiláját* (1537) csupán egy évvel követte Farkas András lapidárisan egyszerű magyar verses históriája, a zsidó és a magyar nemzet sorsának hasonlóságáról (1538), ám a köztük lévő

22 *Matthaeus Dresser*: Oratio de Monarchia quarta Romano-Germanica, quam Ioannes Bodinus, cum Iudaeis, convellere nondum destitit. Lipsiae, 1587. számozatlan.

23 *Diego Quaglioni*: La prevedibilità dei mutamenti politici nella République di Jean Bodin e nei suoi critici. In: Studi politici in onore di Luigi Firpo. I. Ricerche sui secoli 14–16. A cura di Silvia Rota Ghibaudi–Franco Barcia. Milano, 1990. 647–666. Ld. még *Henry Méchoulan*: De l’utilisation théologico-politique du livre de Daniel chez quelques penseurs du XVIIe siècle. In: L’interpretazione nei secoli XVI e XVII. Atti del Convegno internazionale di studi (Milano, 18–20 dicembre 1991; Parigi, 6–8 dicembre 1991). A cura di Guido Canziani e Yves Charles Zarka. Milano, 1994. 455–469.

24 Megjegyzendő, hogy nem egyszerű hatásról, hanem inkább kölcsönhatásról érdemes beszélni, hiszen Melanchthon, amikor az eredetileg 1529-ben készített Dániel-kommentárjának bővített 1543. évi kiadását (ld. 19. j.) sajtó alá rendezte, a magyar hallgatóival folytatott beszélgetésekre is reagált, s azokat beépítette az új szövegbe. Ld. *Ritoókné Szalay Ágnes*: Miért Melanchthon? In: Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Budapest, 2012. (Humanizmus és Reformáció 33.) 214–215.

25 Az eredetileg a nomád népek szörnyű féktelenségének kifejezésére szolgáló Magóg-azonosítást már Anonymus átvette, nyilván csak a bibliai utalás adta tekintélyre, s nem a negatív konnotációkra figyelve; ld. irodalommal *Ács Pál*: Apocalypsis cum figuris. A régi magyar irodalom történelemképe. In: Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17.–szeptember 24. Szerk. Mikó Árpád–Sinkó Katalin. Budapest, 2000. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2000/3). 51–52.

26 *Vö. Sándor Bene*: Latin Historiography in Hungary: Writing and rewriting myths of origins. In: Myth and Reality. Latin Historiography in Hungary: Exhibiton in the National Széchényi Library 7 July–3 September, 2006. Ed. István Monok. Budapest, 3–27.

hatalmas színvonalkülönbség ellenére ez utóbbi hatása felmérhetetlenül nagyobb volt, hiszen ő talált rá a wittenbergi teóriát a nemzeti történelemmel összekötő hiányzó láncszemre.²⁷ Batizi András futurista verses világtörténetétől azután (*Meglőtt és megleendő dolgoknak teremtestül fogva mind az ítéletig való históriája*, 1544) Székely István világkrónikájáig, Szikszai Fabricius Balázs Bonfini-bevezetőjéig és Károli Gáspár 1563-as *Két könyvéig* (amelyből „megesmerhetjük, hogy az Istennek ítéleti közel vagyunk”), Bornemisza Péterig, Melius Juhász Péterig se szeri, se száma a „római szisztéma” aktualizálási kísérleteinek.²⁸ Mint Szabó András írja egy tanulmányában: ez a melanchthoni történelemszemlélet „lett a magyar reformáció világnézete”; holott, mint folytatja, „Melanchthon történelemfelfogása az utókor felől nézve zsákutcának bizonyult, a fejlődés fő vonalát Jean Bodin képviselte”²⁹ – de a mi szegény, mindig mindenről elkéső magyarjaink nem vele, hanem éppenséggel a már idézett vitapartnerével, Matthaeus Dresser professzorral barátkoztak szívesebben.³⁰ A mából visszatekintve úgy tűnik, a szakirodalomra, a magyar reformáció kutatóira még ennél is erősebb, szinte hipnotikus hatást gyakorolt a wittenbergi történetfelfogás, amelyet Kathona Géza ismertetett kimerítően, klasszikus, 1943-as tanulmányában.³¹ Olyannyira, hogy Kecskeméti Alexis János kiadói, noha regisztrálnak „némi árnyalatnyi eltérést” a szövegben (s természetesen is rögzítik, hogy „nem beszélhetünk Kecskemétinél a wittenbergi tradíciók feltétel nélküli követéséről”),³² mindez nem akadályozza őket abban, hogy néhány lappal odébb, mint már láttuk, be ne sorolják őt a dánieli jóslatokat kritikátlanul elfogadó zavarkeltók közé.

27 Vö Ács P.: i. m. 50.

28 Bő idézetekkel az említettektől Őze S.: i. m., különösen 113–124. Batiziról különösen *Oláh Szabolcs*: Tanítás, buzdítás, affektusok Batizi András verses világkrónikájában (1544). In: Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Szerk. Bitskey István–Imre László. Debrecen, 1998. (Studia Litteraria 36.) 32–47.

29 Szabó András: Magyarok Wittenbergben (1555–1592). In: *Uő*: *Respublica litteraria*. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról. Budapest, 1999. (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok 2.) 87.

30 Szabó András: Matthaeus Dresser és magyar barátai. In: *Collectanea Tiburtina*. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk. Galavics Géza–Herner János–Keserű Bálint. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10.) 214–225.; *Kecskeméti Gábor*: „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szözlás, írás”. A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján. Budapest, 2007. (Irodalomtudomány és Kritika. Tanulmányok) 208–213.

31 Kathona Géza: Károlyi Gáspár történelmi világképe. Tanulmány a magyar protestáns reformátor apokalyptika köréből. Debrecen, 1943. (Theologiai Tanulmányok 75.) Az igazsághoz hozzátartozik, hogy maga Kathona is regisztrálta az anomáliát (uo. 40–41.); amint még az ő nyomán többen megtették. Ld. *Borzsák István*: A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez. Irodalomtörténeti Közlemények 69. (1965) 440–441.; *Gombáné Lábos O.*: i. m. 34–35.; Őze S.: i. m. 110. A következőkben e megállapításnak a „nemzeti büntudat” egyenmősítő tézisé-nél árnyaltabb magyarázatára teszek kísérletet.

32 *Gombáné Lábos O.*: i. m. 32., 35.

Pedig eleve gyanút ébreszthetett volna Kecskeméti erős helvét identitása: a korszak egyik legműveltebb református tanítója és prédikátora 1595 és 1598 között a wittenbergi egyetemet látogatta, majd hazatérése előtt a heidelbergi egyetemre járt, ahol többek közt David Pareus előadásait hallgatta.³³ Hazajőve Sátoraljaújhelyen, Sárospatakon, majd Nagybányán lelkészkedett. Többször említi őt Szenci Molnár Albert a *Naplóban*,³⁴ korai halála (1618) után rokona és barátja, Margitai Péter intézte az 1609 körül befejezett Dániel-kommentár debreceni kinyomtatását – míg maga Szenci vállalta a másik *opus magnum*, a Jelenések könyvéről írott prédikációs kommentár megjelentetését. Sajnos, mondhatnánk, mert a kézirat Heidelberg 1622-es ostromakor – amikor Szencit magát is elfogták, megkínózták Tilly katonái – feltehetőleg megsemmisült.³⁵ Sajnos, mert egyfelől régi műfajt folytatott Kecskeméti (gondoljunk a nem sokkal korábbi Jelenések-kommentárokra, Melius Juhász Péter, Karádi Pál vagy Bogáti Fazakas Miklós munkáira³⁶ – érdekes volna összevetni velük Kecskeméti feldolgozását), másfelől pedig bizonyára ez tette volna teljessé a Dániel-kommentárban megalapozott exegetikai programot, benne az időkoncepció teljes megújításával.

Ám a gyanúnál többet ad, ha elolvassuk a fennmaradt kommentár két kulcsfejezetét, a 18. és a 49. prédikációkat. Az előbbi prédikációban (a Dániel 2,31–45-ben szereplő Nabukodonozor-álom negyedik „birodalmáról” szólva) Kecskeméti mintegy kettős megoldást ad. Jeromos közkeletű magyarázatáról azt állítja, ennél „semmi világosabb nincsen”, mindazonáltal „egyebeknek értelmeket” is közli „az negyedik birodalom felől”, egy hosszú, külön belső címmel ellátott fejezetben: „Opinio de Regno Seleucidarum et Lagidarum”. Ebben kifejti, hogy szemben a „római rendszerrel”, elképzelhető, hogy a negyedik birodalom mégiscsak a Nagy Sándor halála után Kis-Ázsiát megszerző Szeleukidák birodalmát jelöli, hiszen a zsidók üldöztetése és nyomorgatása az ebben uralkodó IV. Antiokhosz Epiphanészra illik a leginkább. A törté-

33 Kecskeméti elveszett Apokalipszis-kommentárjára bizonyára nem maradtak hatás nélkül Pareusnak a Jelenésekről szóló, heidelbergi tanulmányai során feltehetőleg hallgatott előadásai (ezek csak Kecskeméti halálának évében jelentek meg nyomtatásban: *In divinam Apocalypsin s. apostoli et evangelistae Johannis commentarius*. Heidelberg, 1618.). Pareus, bár szemben állt az újabb keletű kálvinista millenarizmussal, a Jelenések figurális értelmezésétől nem zárkózott el; vö. *Howard Hotson*: *Paradise Postponed. Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarism*. Dordrecht, 2000. (International Archives of the History of Ideas 172.) 127–134.

34 *Szenci Molnár Albert* *Naplója*. Közzéteszi Szabó András. Budapest, 2003. (Historia Litteraria 13.) 125., 127., 134.

35 *Gombáné Lábos O.*: i. m. 27.; ld. még Szabó András életrajzi jegyzetét: *Szenci Molnár Albert* *Naplója* i. m. 213.

36 *Melius [Juhász] Péter*: Az Szent Jánosnak tölt Jelenésnek igaz és írás szerint való magyarázása prédikációk szerint. Várad, 1568. Karádi és Bogáti Fazakas kommentárjai ma is kiadatlanok. Karádi Pál lényegében eszkatologikus (de a wittenbergi eszkatológiát egészen sajátosan átrendező) világképéről alapvető: *Tóth F. Péter*: *Török*³. Az Antikrisztus, a kis szarv meg Góg és Magóg. In: *Acta Historia Litterarum Hungaricarum* tom. XXX. Balázs Mihály köszöntése. Összeáll. Font Zsuzsa–Ötvös Péter. Szeged, 2011. 446–462.

neti és a szentírási kontextualista érvek felsorolása után érdekes kitérő következik a forrásokról:

„... ezt az utolsó értelmet magyarázatot javallyak ez mostani időben levő iras magyazao Doctorok, Tremellius, Junius es Polanus, &c. Mi ez két értelmek közöt, noha ezt az utolsot az czelhoz közeleb valonak ismerjük lenni, s-ezt-is tartjuk: De ha kik az Romai birodalmon, az első magyarázaton akarnak meg maradni; hogy ez mostani Imperatorokat csak larvaknak kepeknek ne itellyük lenni, es hogy semmi fundamentomok ne legyen az Monarchak közöt; nem csatazunk erőtte: mivel hogy még erről az iras magyazáo Doctorok szinten megh nem alkuttanak. Akkinek mellyik tetzik, valasza maganak.”³⁷

A vagylagos megoldás, a kérdés prakticista nyitva hagyása (a „nem csatázunk érte” toposz használata révén)³⁸ magyarázatra vár. A szerző nyilván érzi az általa elmondott érvek súlyát: ha a próféciát nem vonatkoztatjuk többé a jelenre, hanem csupán a lezártult múltra, akkor felnyílik a jövő horizontja, sőt a jelen is a folyton latolgató, történeti analógiákat kereső – és olykor elvető – értelmezés tárgya lesz. Vagyis a történelem, mint olyan, „kész termékből” feladattá válik.

Az említett utóbbi hely, a Dániel 7,7–14-ben szereplő „negyedik fenevad” jelentését fejtegetve azután világosabban beszél Kecskeméti: „Sententia auctoris” címmel már saját véleményeként közli a Szeleukida-verziót – és ismét szemlét tart a források fölött: Kálvin, Bullinger, Jeromos, Dresser a római szisztéma mellett vannak, Junius és Polanus a Szeleukida-változatot támogatják.³⁹ A megadott koordináták pontosak: Kecskeméti naprakészen tájékozódott az idővíta állásáról. Csak magát Bodint nem említi, pedig ha másképp nem, akkor másodkézből bizonyosan ismerhette a véleményét, hiszen, bár csak egy rövid passzust, de még szó szerint is idéz a *Methodusból*.⁴⁰

37 Kecskeméti A. J.: i. m. 201–208. (Az idézetet ld. uo. 207.)

38 A teljes bizonyosság megállapításáról való lemondás toposzának középkori és antik gyökereiről Kecskeméti Alexis e helye kapcsán ld. *Kecskeméti Gábor*: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században. Budapest, 1998. 131.

39 Kecskeméti A. J.: i. m. 422–428. (A „Sententia Auctoris”: uo. 424.)

40 „De az római birodalom az Krisztus országának eljövételével nem elrontatott, hanem inkább épült, virágozni fogott, és az Trajanus imperátor idejében felette nevedett, és annak után kezdött kibőbődni, ut videre est ex Appiano et Sexto Rufo, qui Traiani temporibus scripserunt.” Vö. I. Bodinus: i. m. 312: „Fuit enim Romanorum imperium sub Traiano florentissimum, neque antea majus extitit, et postera semper est imminutum, ut videre est ex Appiano et Sext. Rufo, qui Trajani temporibus scripserunt...” (Kiemelések: B. S.) Még egy helyütt hivatkozik Bodinre Kecskeméti: a Dán 4,33 magyarázatánál, amikor Nabukodonozor elváltozásáról szól („mint az ökor, füvet eszik vala...”), Bodint hozza példának, mint aki konkrét fizikai átváltozásra gondolt. (Kecskeméti A. J.: i. m. 305: „Azt mondgyak nemelleyk, hogy ugyan el változot oktalan alatta szömlyeiben.”) A forrásutalás („Iohannes Bodinus”) itt Bodin *Démonomanie* c. művére mutat, ahol a lycanthropia (II. könyv, 6. fej.) jelenségének bizonyítékai között kerül elő az eset. A mű latin fordítása (éppen Franciscus Juniustól) elvileg elérhető volt ugyan Kecskeméti számára, de kevésbé valószínű, hogy közvetlenül ezt forgatta volna. (Ioannes Bodinus: De magorum daemonomania libri IV. Basileae, 1581.; a lycanthropiáról ld. uo. 197.) Saját, Bodinétól eltérő véleményét Bullinger Dániel-kommentárját említve (Kecskeméti A. J.: i. m.

Ki lehet az alapforrás a felsorolt szerzők közül? Nyilván nem a polemizáló (és a római verziót védelmező) Dresser. Talán Kálvin maga? Elvileg nem volna kizárható, hiszen mind latin *praelectió*ban, mind francia *sermó*ban végigkommentálta Dániel könyvét⁴¹ – ámde ő egészen különleges eset a kommentárok történetében. Kálvin ugyanis úgy szakított a római szisztémával, hogy megtartotta azt. Elképzelése szerint Dániel próféciaja nem vonatkozhat a Krisztus első eljövetele utáni időkre. Ha jól meggondoljuk, teológiailag valóban ez a kérdés lényege – Krisztus előtt tulajdonképpen bárhol lezárulhat a prófécia hatálya, ami fontos, hogy az ő érkezése előtt záruljon le. Éppen ezért ő elődeihez hasonlóan a negyedik birodalom megfelelőjét Rómában látta, ám a római történelem az ő értelmezésében félbeszakad, azaz elveszti üdvtörténeti pozícióját. A birodalom Krisztus eljövételének idején „romlik meg”, miután a köztársaságból a hosszú halódást végigvezénylő császárság lesz. Annak históriája már csak az esetleges, prófécia által nem szabályozott enyészet története (*imperium evanuit*) – szó sem lehet tehát semmiféle *translatio imperii*-ről, a Német-római Szent Birodalomnak semmi köze Nabukodonozor álmához. Kálvin republikánus érzelmeinek ez az értelmezés felel meg.⁴² Az elsőbbség mindenesetre – Bodinhez képest – és a valódi hermeneutikai fordulat az övé.⁴³ Már csak azért is, mert Bodin csupán negatív érvek segítségével vitázott a „meggyökerezett tévedés” hirdetőivel; saját módszeres, kifejtett kommentárral nem állt elő – sőt ha vetünk újra egy pillantást a *Methodus* VII. fejezetének elejére: ott a fő forráshivatkozást Kálvin „urbana et prudens” orációja képviseli Dánielről, ami meg is felel a kronológiának: a Kálvin-*praelectió*t 1561-ben adták közre a tanítványok Genfben, öt évvel Bodin könyvének megjelenése előtt, de a francia nyelvű *sermo* 1565. évi La Rochelle-i posztumusz publikációja is megelőzte egy évvel a *Methodus* megjelenését.⁴⁴

Kecskeméti Alexis egész írói-kommentátori módszertana végső soron Kálvinra megy vissza, aki szakított a Melanchthon-féle homiletikai módszerrel (Melanchthonnál a szöveg jelentéseinek „kinyerése” mintegy előzetes lépés és kiindulópont az értekezéshez – nála viszont az értelmezés kettős, a szöveget és az értelmező saját kontextusát folyton egymásba villantó narratív formát ölt, akárcsak Kecskemétinél). A kálvini paradoxon abban áll, hogy miközben az egyik oldalról eloldja a jelent és a jövőt a prófécia kötelékéről, a másiktól folyamatosan nyitva tartja a megváltás jövőhorizontját mint ígéretet:

307.) igazolja, aki metaforikusan érti a locust, elmebéli „elváltozásra”, örületre magyarázva azt. Ld. *Henricus Bullinger*: *Sapientissimus Dei propheta* [...] *expositus homiliis* LXVI. Zürich, 1560. 46b. (Hom. XXII.)

41 *Ioannes Calvinus*: *Opera quae supersunt omnia*. Ed. Johann Wilhelm Baum–Eduard Cunitz–Eduard Reuss. Halis Saxonum, 1889. XL. 517–722.; XLI. 1–304. (*Praelectiones*); XLI. 305–688.; XLII. 1–176. (*Sermons*). = *Corpus Reformatorum*, ed. Carolus G. Bretschneider, LXVIII–LXIX.

42 Ehhez és a következőkhöz Kálvinról alapvető összefoglalás: M. Miegge: *Il sogno del re* i. m. 70–91.

43 W. Goetz: i. m. 370–377.

44 I. Bodinus: i. m. 310. A kiadástörténetről M. Miegge: *Il sogno del re* i. m. 70–72.

Krisztus eljövendő országa nem azonosítható egyetlen földi birodalommal, állammal sem, az a kiválasztottak lelkében, a láthatatlan egyházban épül – de a hívőket gyötrő, üldöző földi hatalmak száma, működésük ideje sem megjósolható (sok van belőlük, egymást váltják, mert az isteni büntetés sorra lesújt rájuk). Isten éppen azzal éri el célját, hogy a szenvedés végét ismeretlen időbe tolva ki, „várakozásban tartja” hívei lelkét, a remény folyamatos felfüggesztettségében (*suspensos*).⁴⁵ E remény árnyékában pedig pontos leírás adható az emberi tényezők összjátékából is alakuló történelemformáló erőkről; a mindenkori jelen eseményei már nem az érintkezés-bennfoglalás alakzata, a profetikus történeteszemlélet által preferált *metonímia* logikája szerint vannak benne a próféciában. A múlt és a jelen közötti kapcsolat vezérlő alakzata a *hasonlat*: analógiák rostáltatnak egy eminensen *történeti* diskurzusban. Kecskeméti Alexis pontosan ezzel a dogmatikai háttérrel és exegetikai technikával jár el. Egész műve nagyszabású kísérlet a szó szoros értelmében vett *történeti* szemlélet megnyitására; prédikációs könyvének talán leggyakoribb szava a „pél-da”, a történeti analógia. Az értelmezés szabad, a mindenkori Birodalom nem szakrálisan determinált, csupán aktuális tartózkodási helyünk, csapatai csak ideiglenesen állomásoznak országunkban.⁴⁶

Mindazonáltal a kálvini minta nem közvetlenül átvett minta – szövegpárhuzamok nem igazolják, és a Kecskeméti által követett Szeleukida-variáns sem az ő hatására vall. A döntő dogmatikai újítást az exegetika történetében az Immanuel Tremellius és Franciscus Junius együttműködésében készült Ótestamentum-fordítás hozza – Kecskeméti erre közvetlen forrásként hivatkozik. Az 1575 és 1579 között megjelent, filológiai csúcsteljesítménynek számító bibliafordítás a 18. század közepéig a legfontosabb református edíciónak tekinthető (Károli Gáspárék is ezt vették fordításuk alapjául).⁴⁷ Az eredetileg rabbinikus tanulmányokat folytató Tremellius⁴⁸ Dániel 2. könyvéhez kisebb értekezés méretű jegyzetet fűz, benne a negyedik birodalom Antiokhosz Epiphanész államával való azonosításáról.⁴⁹ Tremellius ezzel valójában nem tett más, mint a kálvini hermeneutikai fordulathoz adott szilárdabb filológiai és textológiai alapot. Ám egy jegyzetre mégsem építhető több száz lapnyi kommentár. Maradt

45 Uo. 82–83.

46 Csak egy példa a sok közül: a zsidók ellen kegyetlenkedő Szótér, miután látja, hogy a nála is hatalmasabb Szeleukosz türelmes velük, önmérsékletre szorítja magát – erről a hitüldöző Habsburg és a vallásilag toleráns török hatalom jut eszébe Kecskemétiének; ha ez utóbbi „nem volna, meghiggyed külömben fogna az német nemzetség hozzánk”. *Kecskeméti A. J.*: i. m. 596. (73. prédikáció.)

47 Testamenti veteris Biblia sacra [...] Immanuele Tremellio et Francisco Junio [...] adjunximus Novi Testamenti libros ex sermone Syriaco ab eodem Tremellio in Latinum conversos. Francofurti ad Moenum, 1575–1579. Ld. P. *Vásárhelyi Judit*: Szenci Molnár Albert Biblia-kötetei. In: Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk. Csörsz Rumen István. Budapest, 2010. 285.; valamint *Szabó András*: A rejtőzködő bibliafordító, Károlyi Gáspár. Nagykároly, 1535 körül–Gönc, 1591. december vége. Budapest, 2012. 109–114.

48 Tremellióról ld. *M. Miegge*: Il sogno del re i. m. 103–107.

49 Az általam használt kiadásban: Testamenti veteris Biblia sacra [...]. Genevae, 1630. 260a.

tehát, kizárásos alapon, a Polanus-hivatkozás mint megvizsgálendő forrás. Következtetésem egy mondatban összegezhető: a kálvini exegétikát és a Tremellius-féle filológiai invenciót Kecskeméti Alexis János közvetlen forrásként Amandus Polanus bázeli teológus 1599-es nagy Dániel-kommentárjából vette: *In Daniele prophetam visionum amplitudine difficillimum, vaticiniorum majestate augustissimum commentarius*.⁵⁰ A sziléziai származású teológus szinte személyében köti össze a közép-európai reformációt a helvét központtal: kiterjedt lengyel és cseh kapcsolatokkal rendelkezett, amikor meghívták Bázélba tanítani, ahol 1596-tól 1610-es haláláig dolgozott mint az Ótestamentum professzora. Korántsem meglepő, hogy ő is Szenci Molnár levelezői köréhez tartozik.⁵¹ Amint mondani szokás: minden összevág – még a szövegek is.

Polanus műve összességében kontroverz exegétika, rámista logikai analízisre alapozva.⁵² A Frigyes Ernő bádeni őrgrofnak szóló ajánlás végén akrosztikon idézi meg a példakép hugenotta mártír filozófus, Petrus Ramus alakját.⁵³ A méretére nézve is vaskos (több mint 800 negyedréteg lap terjedelmű) kommentár a fejezetenként kiválasztott (többnyire két-három versnyi) Dániel-szövegrészek komplex logikai és teológiai elemzését adja, majd az applikáció (*usus*) lehetőségeivel foglalkozik. Az előbbi részek során Polanus sok esetben kérdés-felelet formájában, dialógusként fejt ki érveit, ezt a retorikai formát találván a legmegfelelőbbnek a Ramus nyomán alkalmazott dichotomikus felosztások élővé tételére. Az utóbbi részekben pedig minden alkalmat megragad a hitvitára, annak szemléltetésére, hogyan forgatta ki az eredeti jelentést a római egyház, s miként épülnek a hibás teológiai alapra téves napi politikai prognózisok. A francia királyok trónöröklési rendjét Dánielből találgató „Necromantici” és a római császárok számát kikalkulálni igyekvő wittenber-

50 Az alábbiakban hivatkozott kiadás: *Amandus Polanus: In Daniele prophetam [...] commentarius. In quo logica analysi et theologica ekhtesei tradita in publicis praelectionibus in vetusta Basiliensi Academia totius libri ad hoc aevum calamitosum saluberrimi, genuinus sensus et multiplex usus ostenditur*. Basileae, 1600. (Az ajánlás és a bevezető oráció, valamint az indexek számozatlanok, a kommentár lapszámozása pedig a Dán 7-től újakezdődik, ezért a továbbiakban a két fő részre külön római számmal hivatkozom.)

51 Polanus 1609. nov. 28-i levelét Szenci Molnárhoz idézi *P. Vásárhelyi Judit*: Szenci Molnár Albert és a *Vizsolyi Biblia* új kiadásai. Budapest, 2006. (Historia Litteraria 21.) 84. A személyes ismeretség még Szenci Molnár svájci látogatása során, 1596-ban jött létre. Ld. *Szenci Molnár A.*: i. m. 114., 122. (Polanus életéhez ld. Szabó András jegyzetét uo. 229.); *Zsindely Endre*: Szenci Molnár Albert levelei Ludwig Luciushoz (1607–1610). In: Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz. Szerk. Csanda Sándor–Keserű Bálint. Szeged, 1978. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4.) 280–281.

52 Polanus rámizmusáról ld. *Robert Letham*: Amandus Polanus: A Neglected Theologian? *The Sixteenth Century Journal* 21. (1990) 463–476.

53 Az *Epistola dedicatoriát* Ramus halálának huszadik évfordulójára keltezte Polanus, idézve a „francia Atlas” halálát gyászoló akrosztikonos epigrammát: „Perscriptum Basileae, anno epochae Christianae 1599. die 24. Augusti, quo barthoLoMaeVs flet, qVla gaLLICVs oCCVbat atLas.” In: *A. Polanus*: i. m. számozatlan. Későbbi ismertségéhez ld. *Paul O. Kristeller*: *Iter Italicum*. Leiden, 1990. 154. és *Janusz Tazbir*: *Polskie echa Nocy św. Bartłomieja. Odrodzenie i reformacja w Polsce* 20. (1975) 42.

giek a bázeli teológus szerint egyaránt a sötétben tévelyegnek, amikor politikai szempontok felől vallatják az Írást. Lényegében az egész könyv annak bizonyítására szenteltetik, hogy Tremellius, Junius és Bodin jártak a helyes úton Nabukodonozor álmának megfejtésben.

A magyar prédikátor az alapelveket elfogadta, doktrinális szempontból munkája az ortodox kálvinizmus próféciákra vonatkozó, immár modern (rámista) logikával is megtámogatott tanításának magyar nyelvű népszerűsítése; a programot nem véletlenül karolta fel Szenci Molnár Albert, az *Institutio* későbbi fordítója, s maga is Ramus híve.⁵⁴ Másfelől viszont Kecskeméti Alexis tevékenysége messze túlmegy az egyszerű közvetítésen, hiszen az alapszöveget nemcsak egy másik nyelvre, hanem egy másik műfajra, a populáris regisztert is megszólítani kívánó prédikációra ültette át: tehát amit tett, az a szó legszélesebb értelmében vett „kulturális fordítás”. Lássunk néhány példát mindkét fenti állításra.

Ami a tanítás meritumát illeti, érdemes a 17. prédikációval kezdeni, amely Dániel második könyvének 37–39. verseit magyarázza. A szentírási textus idézése után a következőképpen néz ki a két szöveg viszonya:

Quae somnii fuerunt partes, eadem etiam sunt interpretationis somnii, nimirum hae duae: primum de imagine Nebucadnetzari oblata, secunda de lapide imaginem conterente. Imaginem interpretatur Daniel de administratione politica corporis illarum provinciarum quae regi Babylonico tum parebant et cui inclusa erat etiam Iudaea.

Illam administrationem quadruplicem facit: ideo quatuor summa regna recenset, quae sibi ordine erant successura: singulis partibus imaginis respondentia: primum regnum, capiti aureo: secundum regnum, pectori et brachiis argenteis: tertium regnum, ventri et femoribus aeneis: quartum regnum cruribus ferreis et pedibus partim ferreis partim testaceis respondens. (A. Polanus: i. m. I. 99.)

Két Része vagyon ennek az alom magyarázasnak az mint az alom latas-is kettőből ál vala. I. Az nagy allo kepnek Magyarazattyarol. II. Az öszve ronto könek ertelmeről. [...] az Daniel Propheta azt az kepet magyarázza, azoknak az tartományoknak birasara es igazgatasara, mellyek akkor az Babyloniai Kiralynak kezében valanak; Mely tartományok között vala Sido-Ország is... [...]

Ennek az Birodalomnak [...] igazgatasat negy karban allattyá, akkihöz kepest negy nagy birodalmokat-is számlal; mellyek következőnek egyyik az másik után, kik hasonlok lesznek az kepnek minden reszeihöz. Az Első az Arany főhöz. Masodik az ezüst karhoz es melyhöz. Harmadik az ertz hashoz es annak tomporaihoz. Negyedik az Vas szarakhoz, es az egy reszent vas, egy reszent cserep es agyag labakhoz. (Kecskeméti A. J.: i. m. 194–195.)

54 Czegle Imre: Rámista volt-e Szenci Molnár Albert? In: Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz i. m. 43–48.

Polanus szövege folyamatos. Kecskeméti viszont, a két bekezdés közé (a második három ponttal jelölt helyre) beiktat néhány fontos sort:

„Avagy hogy nyilvabban szollyak az iras magyarazo Doctoroknak velekedesökert: Nem az ennek az alom latasnak czellya, mint ha Isten itt ebben az latasban ez egész világban levo tartományoknak allapattyat világ vegeig akarna meg jelenteni, mint lenne ez egész vilagnak alapattya, az mint nemelylyek veleködnek felöle. De veti Isten ezt az almot az nagy Nebuchadnezar eleiben ez vegre kivaltképpen, hogy lenne nyilván, mint lenne annak az Tartománynak es birodalomnak allapottyá, melyben az Isten Ecclesiaja volna. Söt Isten ezt az latast cselekdöi az Sido Nepnek kedvejert, hogy ertené, mint le-szen az ö allapattyá, miglen az Christus az ö el jövetelivel megh rontana azokat az birodalmokat kiktül azonközbe szenvedne, az ö gyönyörüses Orszagat ez szeles vilagra ki fogna terjesztetni, es tudná az Istennek Nepe az követközendő nyomorusagok között magat mivel vigasztalni. Ez ennek az kep felöl valo alom latasnak czellya.”⁵⁵

Mint látható, a magyar prédikátor nem egyszerűen bőbeszédűbb a forrásnál (sőt a következőkben Polanus hosszú nyelvi és logikai analízisét, valamint kitérőjét a különböző államformák ismertetéséről egyszerű mozdulattal kihagyja), hanem figyelemmel van hallgatóra, és anticipálva kifejti legfontosabb állítását, a világtörténelmi horizont lezárását – még szóhasználatában is Batizi András verses krónikájával polemizálva („mintha világ vegeig akarna meg jelenteni”). Az önmagával meghasonló, majd eltörlésre ítélt negyedik birodalomról szólva ismét megjegyzi: „eleitől fogva, sok munkat, sok faratsagot szerzet ez az keres az iras magyarazo Doctoroknak”;⁵⁶ majd részletesen bemutatja a római szisztéma híveinek érvelését. Bármily meglepő, ez a rész teljes egészében hiányzik Polanusból, ő ugyanis azonnal saját véleményének ismertetésére tér. Ám a magyar prédikátor célja már a római szisztéma belső ellentmondásainak kissé ironikus taglalásából is kiviláglik, a tanulság pedig magáért beszél:

„Ha ez igaz, hogy az vas labon kell ertenünk az Török birodalmat s-az agyagon az Nemet birodalmat, ne vessük az Romai Imperiumban-is megh maradasunkat: Mert az Török birodalma miat el kell az Nemet birodalomnak romlania, minek előtte el jöjön az Ur Iesus Christus az itiletre.”⁵⁷

Az ironia éle politikai irányba vág: ha igaz a lutheránus érvelés, akkor senki sem ítélheti el az erdélyiek törökös politikáját – hiszen Bécs nemhogy a megmaradásunkat, hanem éppen hogy az üdvtörténetileg biztos pusztulásunkat garantálhatja csak. Kecskeméti itt alkotótárssá, továbbfejlesztővé lép elő: Polanusnak egyébiránt az applikációra kihegyezett módszerét magyar tárgyon alkalmazza, a mester szellemében.

55 Uo.

56 Uo. 201.

57 Uo. 203.

Az itt következő hosszú rész, *Opinio de Regno Seleucidarum et Lagidarum*, a prédikáció végéig, szinte szóról szóra követi a forrást,⁵⁸ de jelentős kihagyásokkal (a svájci teológus hat argumentumából elegendőnek tart csupán hármat ismertetni, majd félbehagyja: „Vadnak több erösségek is de en azokat elő nem szamlalom”).⁵⁹ Igazodnia kell természetesen az általa elképzelt prédikációk hosszához, befogadhatóságához is, de bizonyára feleslegesnek is tartotta a tanáros pedantériával dolgozó Polanus körülményes érvelésének fordítását az Írás-értelmezés általában vett szükségességéről.⁶⁰

Hogy mennyire tudatában van annak, hogy általában is milyen veszélyes a próféciákat konkrét történelmi előrejelzésre használni, arra a legjobb példa a Dániel könyve ötödik fejezetének 25. verséhez („Mene, Mene, Tekel, Ufarszin”) fűzött hosszú kitérő. A birodalmak története, az uralkodók élete behatárolt időben folyik, de „az Hatar csak az Istennek titkos tanacsában vagyon”. A felhozott példák éppen az időfaktor eltérése miatt összemérhetetlenek: az „Athenasbelieknek gyülekezetök alig állot fen ötven esztendeig”, miközben a Török Birodalom már lassan ezeréves, de „velentesöknék az ő gyülekezeti Respublicaja” is felülhaladta a nyolcszázat. A periódusok próféciákra építő kalkulálásával próbálkozni tehát teljesen felesleges. „Haszontalan az embereknek efféle agyaskodások”, mondja Kecskeméti, majd rögtön, s ha lehet még keményebben, elítéli azokat, akik „az Planetaknak nezeseből, csillagoknak forgasabol akarnak az Országoknak romlása felöl bizonyos hatart mondani” – mint például az 1596-os és 1597-es esztendőkre égi jelekből a török uralom végét jósoló fantasztákat. Bármennyire is azt vélnénk azonban, hogy itt a tizenöt éves háború jóslataira reflektáló magyar prédikátor dohogásáról van szó, valójában a teljes passzus, szinte szóról szóra, Velencével, törökkel, 1597-tel együtt, Polanus megfelelő fejezetéből vétetett, azaz nem Kecskeméti, hanem Polanus tudatosságáról beszélhetünk.⁶¹

Az ideológiai üzenet teljessé tételéhez vessünk egy pillantást a már említett 49. prédikációra, a Dániel által álomban látott negyedik – tízszarvú – állat (Dán 7,7–8) magyarázatára, ahol Kecskeméti ismét összefoglalja az egymásnak ellentmondó „Sidó” és „keresztyén Doctorok” következetlenségeit, s teszi ezt ismét csak Polanus szó szerinti fordításának segítségével.⁶² A gyanútlan olvasó azt hinné, legalább a „Sententia Authoris”, azaz a „Szerző véleménye” című alfejezet a sajátja – hiszen még becsületesen hivatkozik is benne a forrásra: „Mi annakokajert, egyebek itiletit nem feletteb visgalvan [...] azt itelylyük ez mostani iras magyarazo Doctorokkal, hogy ez az negyedik bestia typussa [előképe – B. S.] volt az Syriai birodalomnak” – a „mostani doktorok” megcsillagozva, alatta a jegyzet: „Iunius és Polanus, Theodoretust követve”.

58 A. Polanus: i. m. I. 104–107.

59 Kecskeméti A. J.: i. m. 204.

60 A. Polanus: i. m. I. 109–112.

61 Kecskeméti A. J.: i. m. 350–351.; vö. A. Polanus: i. m. I. 247–248.

62 Kecskeméti A. J.: i. m. 423.; vö. A. Polanus: i. m. II. 17.

Ám a látszat csal: ami itt Kecskemétié, az kizárólag a cím, minden más egyenes átvétel a forrásból (Polanusnál folytatólag az előző mondat után: „Nos vero, salvo aliorum iudicio, statuimus quartam hanc bestiam typum esse regni Seleucidarum...” stb.). Az *Author* tehát ebben az esetben megint csak nem a magyar prédikátor, hanem a bázeli teológus.⁶³

Nyilvánvaló ezek után, hogy bármily nagy készséggel és apparátussal jelent meg a Dániel-kommentár szövegkiadása, a Polanus-anyagot beépítő, a szövegpárhuzamokat, szó szerinti átvételeket, illetve az önálló invenció révén beszúrt részeket részletesen számba vevő kritikai kiadást a továbbiakban nem helyettesítheti. A Kecskeméti világképét példás részletességgel elemző bevezető tanulmány például valójában Polanus teológiáját, társadalomszemléletét és politikai nézeteit mutatja be, természetesen belekeverve a magyar prédikátor saját gondolatait is. A korrigálás egyetlen lehetséges módszere csakis a különböző provenienciájú szövegrétegek szigorú szétszalazása lehet. A végkövetkeztetés ugyanis ennek híján súlyosan elrajzolt. Meggyőződésem, hogy Kecskeméti *nem* „folytatta a Farkas Andrástól megkezdett utat”,⁶⁴ hanem újat próbált kezdeni. Az, ami a kísérőtanulmány szerzője számára „árnyalatnyi eltérésnek” minősül Kecskeméti felfogása és a wittenbergi örökség között, lényegében a kora újkori történelemszemlélet legélesebb választóvonalainak egyike. Kecskeméti Alexis János azon értelmiségiek sorába tartozik, akik lazítanak a jelen szoros jövőfüggésén, s ily módon a múltat is megnyitják a kutatás számára. Korábban ez az eloldozó gesztus – akár szelíd, akár radikális módon valósult meg – alapján véve a történelem elszakítását jelentette a vallástól, s a hitetlenség vádját vonta hirdetői fejére, míg ebben az esetben erről szó sincs, sőt az előrejelzés bizonytalanságának deklarálása egyszerre érvényes a teológiai és a historiográfiai mezőben, a kettőt éppen hogy ez a deklaráció köti össze új minőségben, de szorosabban, mint bármikor azelőtt.

A magyar mű önállóságfoka csak a forrás ismeretében ítéltethető meg, az írói szemlélet és módszer csak így vizsgálható érvényesen. Bitskey István például, Pázmány Péter prédikációiról írott monográfiájában, Kecskeméti művét mintegy műfaj-tipológiai ellenpontjaként mutatja be Pázmányénak. A katolikus hitszónok széles közönséghez forduló, színes művelődéstörténeti anyagot mozgó stílusát, kiegyensúlyozott, az ellentéteket szintetizáló érvelését, a teológiai szakkérdések helyett az erkölcsi tanításra koncentráló előadasmódját szembeállítja a református prédikátor egysíkú, szinte kizárólag egyházatyákból és szentírási idézetekből építkező műveltséganyagával, a „polemikus lobogást” bonyolult teológiai érveléssel egyensúlyozó stílusával, társadalmilag és politikailag passzív, a törökkérdésben határozatlan szemléletével.⁶⁵ Mindez természetesen igaz a stílust és előadasmódot tekintve, de ha

63 *Kecskeméti A. J.*: i. m. 424–428.; vö. *A. Polanus*: i. m. II. 17–19.

64 *Gombáné Lábos O.*: i. m. 78.

65 *Bitskey István*: *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi*. Budapest, 1979. (Humanizmus és Reformáció 8.) 15., 29., 127., 129–130.

Kecskemétinél is elvégezzük azt a forráselemzést, amelyet Bitskey professzor Pázmány prédikációiban példaadó alapossággal vitt végig, akkor kiegyensúlyozottabb konklúzióra juthatunk. Egyrészt világossá válik, hogy Kecskeméti Alexis János fő célja a profetikus szemlélet megingatása, a behatárolt üdvtörténeti rendszer feltörése volt, s csak mellékesen következett ebből a végidők várására berendezkedett morál átformálásának szándéka, szemben Pázmánnyal, aki – nem lévén érdekelve sem szoros eszkatológia kidolgozásában, sem az ilyen nézetekkel való vitában⁶⁶ – az etikai tanításra koncentrált elsődlegesen. Másrészt a református prédikátor sokat kárhoztatott vallási türelmetlenségének megítélése jelentősen módosul, ha számításba vesszük, hogy forrásához képest éppen ezen a ponton sokkal megengedőbb, Polanusnál jóval kisebb súlyt vet a hitvitára.⁶⁷ Végül Kecskeméti nem egyszerűen különböző retorikát követett, hanem a Pázmányétól lényegileg eltérő kommunikációs-esemény jegyében járt el. Az általa mértékadónak tekintett rámista felfogás elutasította az érzelmi mozgósítás (Pázmány által oly invenciózusan alkalmazott) eszközeit, mert hitt a racionális argumentáció feltétlen erejében: a rámista teológus, akárcsak a filozófus, a hallgatóságot, illetve az olvasókat dialektikus érveléssel kívánta meggyőzni igazáról.

Kecskeméti Alexis Heidelbergben fejezte be tanulmányait, ott, ahol Jacob Grynaeus, majd leendő veje, Polanus alig néhány évvel az ő érkezése előtt már sikerrel terjesztették rámista homiletika-módszertanukat.⁶⁸ Polanus több művében is kifejtette a rámista dialektika analitikus eljárásait, valamint ezek homiletikai alkalmazásának módjait, és saját maga is ezen a módszertani alapon dolgozta ki teológiai műveit, például a Dániel-kommentárt. A magyar prédikátor pedig stílusában is hűen követte a forrást, mind a felosztásokban, mind az úzusra, a gyakorlati felhasználhatóságra való kiemelt odafigyelésben.⁶⁹ További kutatásoknak kell majd vizsgálniuk Polanus elméleti munkáinak hazai ismertségét⁷⁰ – de azt nehezen tudnám feltételezni, hogy Kecskeméti Alexis sosem hallott volna róluk. Ha másképp nem, személyesen Szenci Molnár Albert útján ismerhette őket, vagy Bernhardus Textor frissen megje-

66 Pázmány radikális gesztusáról, a wittenbergi történetfelfogással való szakításáról részletesen, a Jeruzsálemnek és a zsidó nemzetnek romlásáról c. prédikációjának elemzésével ld. Ács P.: i. m. 55–57. Még ld. a 101. jegyzetet.

67 Igaz, még ebben is forrásul használt szerzője útmutatását követte, aki homiletikai kézikönyvében (*De concionum sacrarum methodo institutio*, 1604) maga tanácsolta, főként a kontroverz teológiai érvek befogadhatóvá tétele érdekében, az egyszerűsítést, sőt a mellőzést. Idézi Bartók István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között. Budapest, 1998. (Irodalomtudomány és Kritika) 240. (Vö. uo. 187.)

68 A fentiekhez és Polanus stílusának elemzéséhez alapvető: Amy Nelson Burnett: *Teaching the Reformation. Ministers and their Message in Basel, 1529–1629*. Oxford, 2006. (Oxford Studies in Historical Theology) 134–142.

69 Tömör jellemzés e stílusról: *Kecskeméti G.: Prédikáció* i. m. 175.

70 Sipos Gábor csak a kolozsvári Református Kollégium bibliotékájában hét Polanus-művet regisztrál, köztük a Dániel-kommentárt is. *Sipos Gábor: A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században*. Szeged, 1991. (Olvasmánytörténeti dolgozatok 1.) 27., 36.

lent, közkézen forgó homiletikai műve közvetítésével.⁷¹ Nem szabad kihagyni a számításból sárospataki tanárelődjét, Fegyverneki Izsákot sem, akinek európai bestsellerré vált közhelygyűjteményéhez (*Enchiridion locorum communium*) nem más, mint Jacob Grynaeus írt előszót, s az ötödik bázeli kiadástól kezdve folyamatosan újraközölték benne Amandus Polanus kis ráamista teológiai segédkönyvét, a *Partitiones theologicae*.⁷² Akár így, akár úgy történt, Kecskeméti Alexis János művében a ráamista retorika teológiai alkalmazásának egyik korai és fontos hazai példáját tisztelhetjük.

Lezárva most a kritikátörténeti kitérőt, megkockáztatnék néhány feltevést Kecskeméti gesztusának szélesebb esztétörténeti összefüggéseiről. Először: a római szisztéma eleste és a történeti idő kitágulása, a prófécia saját jelenünkre vonatkozó érvényének megszűnte egyszersmind az egyház- és nemzetfogalmakra nézve is következményekkel jár. Az *egyház*, paradox módon, megerősödik. Koselleck híres tanulmányának talán egyetlen vitatható tézise, amely kijelenti:

„Sem az egyház, sem bármely világi hatalom nem volt képes megzabolázni és igájába fogni azokat az erőket, amelyek Lutherrel, Zwinglivel és Kálvinnal törtek be az európai világba. [...] A birodalom abbéli hivatása, hogy késleltesse a világvéget [...] kudarcot vallott.”⁷³

Nem más ez, mint Matthaeus Dresser indulatos felkiáltásának kései visszhangja. Koselleck jól látja, hogy „az ismeretlen eszkatont az egyház egyik integrációs tényezőjeként kell értelmeznünk”, s hogy „a világvége csak addig integráló tényező, amíg történelmi-politikai értelemben meghatározatlan”.⁷⁴ Csakhogy ezt a meghatározatlanságot éppenséggel a Sleidannal, Melancthonnal és Peucerral a világi történelembe az egyes események közvetlen magyarázóelvéként bevonuló profetikus szemlélet kezdte rombolni, míg Polanus és az általa képviselt irányzat *helyreállítani* igyekezett az eredeti állapotot, s a végidők közeledtét – akár pozitív, akár negatív váradalmak kapcsolódtak hozzá – visszatolta az ismeretlenbe. Amint Kecskeméti Alexis fogalmaz: „Ne igerjünk magunknak Arany időt, mert Isten az ü Anyaszent-egyházat mindenkor kereszt alatt tartotta: Hanem szenvedgyünk mindeneket bekeseg-

71 Bernhardus Textor: Pandectae sacrarum concionum. I–III. Herbornae Nassoviorum, 1599. A szerzőről és művéről ld. Kecskeméti G.: „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás” i. m. 228–230. Polanusról mint Textor forrásáról ld. uo. 346.

72 Az Ecsedi Báthori Istvánnak dedikált mű 1589 után 14 kiadásban jelent meg; én az 1628-ast használtam: *Enchiridion locorum communium theologicorum, rerum, exemplorum atque phrasium sacrarum, ex Aug. Marlorati Thesauro, et Christ. Obenhenii Promptuario ab Isaaco L. Fegyvernerino* [!], Ungaro, collecti [!], ed. nova. Basileae, 1628. Fegyvernekiről ld. Szabó András: Melancthonról Lipsiusig (Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562–1598). Irodalomtörténeti Közlemények 90. (1986) 494–495. A Polanus-féle *Partitiones* kiadástörténetének két ágára ld. A. N. Burnett: i. m. 140.; elemzését ld. R. Letham: i. m. 465–471.

73 R. Koselleck: i. m. 23–24.

74 Uo. 23.

gel...⁷⁵ Kálvin neve tévesen szerepel Koselleck listáján (s tegyük hozzá, Bodin helye is kérdéses rajta kissé később).⁷⁶

Másrésről a *nemzet* elveszti kitüntetett eszkatológiai pozícióját: nem vagyunk többé Istennek különlegesen kedves, választott népe, sorsunkat ugyanúgy mérhetjük a zsidókéhoz, mint az összes többi egyéb nemzet – a Wittenbergből hazatérő első prédikátornemzedék legkedvesebb toposza, a zsidó-magyar azonosítás⁷⁷ is megsemmisül: „ne dicseködjék egy nemzetiség-is, az ő hivatalyaval [...] ne mondgya azt, akar mely nemzetsegből az idvössegek utara szolittatot ember-is: Én ugymond választot vagyok az örök életre...”⁷⁸ Sőt az érvelés megfordul: „Hogyha Isten minden nemzetökből akar maganak hiveket gyűyteni; mi-is ne essünk ketseben: mert Isten mi raytunk-is akar könyörülni, s-mi belölünk is akar maganak Ecclesiat gyűyteni.”⁷⁹ A szentek, a választottak közössége ismét egyetemes és nemzetközi, „katolikus” keret; Kecskemétinek még a terminushasználata is figyelemreméltó: a „polgártárs” szóösszetétel első magyar nyelvű felbukkanásainak egyike teológiai kontextusban adatható: „Az mi az Ecclesianak az Christus Orszaganak polgar tarsait illeti, polgar tarsai ennek, minden nepek, nemzetek es nyelvek, valakik szolgálnak az Christusnak.”⁸⁰ A nemzet ebben a perspektívában többé még csak virtuálisan sem azonos az anyaszentegyházzal, ami lehetetlenné teszi a másik fél ignorálását, nemzetén kívülinek nyilvánítását. A nemzet, mint olyan, elveszíti nem csupán kiválasztottságának auráját, de teológiai értelmezhetőségét is, és tisztán politikai fogalomává válik.

Másodszor: Kecskeméti Alexis gesztusa korántsem pusztán teológiai „belügy”, amelynek vannak historiográfiai következményei is, hanem egy általánosabb érvényű eszmetörténeti folyamatba illeszkedik. E szempontból különös figyelemre érdemes Kecskemétinek (s természetesen forrásának, Polanusnak) az a szinkretizmusa, amellyel Jean Bodint a saját táboruk tagjaként kezelik.⁸¹ A rokonszenvet a felszínen az magyarázza, hogy a német po-

75 *Kecskeméti A. J.*: i. m. 408.

76 *R. Koselleck*: i. m. 27.

77 A szakirodalom topikusan használja a zsidó-magyar „párhuzam” vagy „analógia” terminusait. Farkas Andrásnál még valóban erről van szó, a probléma azonban az, hogy a hasonlat, elképesztő gyakorisága révén, néhány évtized leforgása alatt azonosító metaforává vált, a két nép sorsa közti analógia pedig allegorikus kapcsolattá lényegült. A kutatás tárgyául ezek után éppen az kínálkozik, melyik szerző milyen mértékben tér vissza a exemplumfelfogáshoz; Kecskeméti a szélső pólushoz közelít.

78 *Kecskeméti A. J.*: i. m. 439.

79 Uo.

80 Uo. 438. Az Erdélyi Szótörténeti Társaság politikai értelemben vett első előfordulást Szalárdi János Siralmas krónikájából (1662) adathatja. Ld. Erdélyi Szótörténeti Társaság gyűjtötte Szabó T. Attila, főszerk. Vámszer Márta. X. Budapest–Köln, 2000. 973. Vö. Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. S. a. r., bev., jegyz. Szakály Ferenc. Budapest, 1980. (Bibliotheca Historica) 102.

81 Polanus Bodin-hivatkozása mellett a *Démonomanie Franciscus Junius* által készített latin fordítása is erről tanúskodik. Még ld. a 40. jegyzetet.

litikai törekvések elleni fellépés egyszersmind a lutheránus történetteológia leglényegesebb alaptézisét vette támadás alá, tehát közös érdekeket szolgált – ennél azonban mélyebb párhuzam és rokonság is megállapítható. Az új *doctrina temporum* kidolgozása a *Methodus*ban szorosan összefüggött Bodin politikaelméleti rendszerével: azért volt szükség a történeti kutatás új, analitikus eszköztárának megalkotására, hogy a politikai változások természetének megismeréséhez közelebb jussunk, s hogy a turbulenciákat (*conversiones*) előre lehessen jelezni, a vezetők felkészülhessenek hatásaikra, rugalmasan tudják őrizni a politikai stabilitást.⁸² Minden nagyobb régiót érintő (a szélső póluson világtörténelmi) törvényszerűség csak az egyes népek és országok történetének egyedi, majd összehasonlító elemzéséből válik elvonhatóvá, ennek egyik nélkülözhetetlen eszköze az egyedi (nemzeti) kronológiák rendszerezése.⁸³ A másik legfontosabb eszköz viszont a retorika, akár a „kutatás”, akár a felhasználás oldaláról tekintjük. A *République*-ben a következőket olvassuk: „Nincs is jobb módja annak, hogy lecsillapítsuk a lázadásokat, és az alattvalókat engedelmessé tegyük az uralkodó iránt, mint egy bölcs és és erényes szónok, aki segít megszelídíteni a leglázadóbb szíveket is.”⁸⁴ A „lázadó szívek” megnyerésének eszköze viszont az adott nép pszichológiai jellemzőinek, morális habitusának figyelmes elemzése – ami a tudományelmélet ramusi fordulata után már nem az arisztotelészi politikai kategóriákat tekintette elsődlegesnek (kormányforma, alkotmány), hanem az úzus, főként a nyelvi úzus dialektikus feldolgozásából igyekezett a szabályokat kinyerni – végső soron tehát a szó legszélesebb értelmében vett retorika(történet)i kutatássá, *stíluselemzéssé* vált. Pontosan ez Bodin politikafilozófiájának a kiindulópontja is; mint az iménti idézet folytatásában megfogalmazza: „Mivel azokat a [retorikai] törvényszerűségeket, amelyeket megállapítottunk, a különböző államformákhoz kell alkalmazni, az államformákat, törvényeket és szokásokat pedig a különféle népek természetéhez, most a nemzetek eltérő tulajdonságairól kell szólnunk, mert ezeknek ismerete elengedhetetlen az államok kormányzásához.”⁸⁵ A *République* egészének programja a lehető legmélyebben ramista program: megtalálni a különböző szokásokból eredő törvényekhez és az ezekre épülő államformákhoz legjobban illeszkedő retorikai (Ramus terminológiájában: dialektikus) törvényszerűségeket, amelyek egyúttal az adott nép vezetésének és az adott állam kormányzásának törvényszerűségei lesznek.⁸⁶

82 *Diego Quaglioni*: Il „secolo di ferro” e la nuova riflessione politica. In: *Le filosofie del Rinascimento*. A cura di Paolo Costantino Pissavino. Milano, 2002. 340.

83 *Ld. A. Suggi*: i. m. 80–82.

84 *Jean Bodin*: Az államról. Ford. Sz. Jónás Ilona. Gondolat, Budapest, 1987. (Politikai gondolkodók) 261.

85 Uo.

86 *Vö. C. Vasoli*: i. m.; *Kenneth D. MacRae*: Ramist Tendencies in the Thought of Jean Bodin. *Journal of the History of Ideas* 16. (1955) 306–323.

Összegezve a fentieket, úgy tűnik tehát: az időfelfogás teológiai fordulata, az ágostoni–lutheri–melanchthoni üdvtörténeti program átkódolása egyfelől, illetve a világi történetírás és a politikafelfogás 16–17. század fordulóján bekövetkező átalakulása (a felekezeti határok átlépése, professzionális történetírás, Bodin hatása a politikai gondolkodásban) másfelől, közös eredőre, a kálvini teológia mellett a ramusi tudományfilozófiai fordulatra vezethetők vissza. A fordulat hatásai regisztrálhatók a korabeli irodalmi gondolkodásban is,⁸⁷ de bármely oldaláról vizsgáljuk a jelenségegyüttest, mindenképpen a (pre)modernitás hazai második, a lutheri–melanchthoni kezdeményezést követő újabb hullámának megjelenéséről beszélünk. Dániel könyvének új értelmezése, az annak kapcsán kifejezésre jutó *ratio temporum* jó indikátor lehet ennek bemérésére, de nem minden területen válik explicitté; mint láttuk, a teológiában igen, a világi történetírásban kevésbé.

Kecskeméti Alexis János művének hazai recepcióját is ennek a komplexitásnak a fényében érdemes szemügyre venni. A végéről kezdtük, vessünk hát egy pillantást a folyamat elejére, hiszen már magában az 1621-ben megjelent vaskos nyomtatványban megkezdődik a teljes és radikális átértelmezés. Margitai Péter rövid ajánlása I. Rákóczi Györgyhez lényegében ellentmond a műnek magának és a szerző deklarált álláspontjának, amikor éppen a munka fő téziséit imigyen prezentálja:

„Daniel Propheta [...] amaz negy világ-biro Fejedelemségeket, mellyet egy szoval Monarchiaknak nevezönk, tudni illik, Assyriait, Persiait, Görög es Romain birodalmakat, oly nyilván es világossan megjövendölte ebben az ő Prophetiajában, hogy az ki azokat tagadna, lattatnek az fenyés Napnak világossagát tagadni.”

Teszi ezt annak ellenére, hogy tisztában van vele, „ez utolsó birodalom felől az Historicusok közt nem kicsin viszálykodás vagyon”, s hogy a tagadók sorában első volt az ő „szerelmes barátja és Krisztusban atyjafia”, az „Istenben elnyugodot, nagy elmeű Kecskeméti Alexis Iános”.⁸⁸ Margitai nyilvánvalóan tudta, miért mondja, amit mond. Tudta, hogy a dedikáció címzettje s egyházának vezetői ezt várják tőle.⁸⁹ Az általa kezdeményezett szisztematikus félreolvasás gyakorlata, mint láttuk korábban, egészen a 20. századig, sőt napjainkig kitartott. Ne gondoljuk azonban, hogy Margitai a lutheránus tábornak kívánt volna gesztust tenni; még csak a meggyökerezett magyar

87 Új áttekintés a kérdésről: *Kecskeméti Gábor: The Reception of Ramist Rhetoric in Hungary and Transylvania: Possibilities and Achievements*. In: *Ramus, Pedagogy and the Liberal Arts. Ramism in Britain and the Wider World*. Eds. Steven J. Reid–Emma Annette Wilson. Ashgate, 2011. 205–225.

88 *Kecskeméti A. J.*: i. m. 88. Az előszó és a mű tendenciája közötti eltérést megfigyeli *Gombáné Lábos O.*: i. m. 33.

89 Azt, hogy saját motivációi melyek lehettek, további kutatásoknak kellene tisztázniuk – jó kiindulópontot jelent a Kecskeméti könyvével egy évben, szintén prédikációfüzér formájában (és ugyancsak Debrecenben) publikált saját kötete: *Margitai Péter: Az Ionas propheta könyvének az Sz. iras szerint valo igaz magyarazattya*. Debrecen, 1621. (RMNy 1237.)

hagyományhoz való ragaszkodással sem feltétlenül gyanúsítható. Eljárása egy már bontakozóban lévő európai trendhez illeszkedett. Időközben ugyanis, míg a katolikus teológia Baroniusszal, Bellarminóval, Suarezzel az élen kihátrált a *translatio imperii* elképzelése mögül,⁹⁰ nemcsak a lutheránusok védelmezték tovább kitartóan a melanchthoni „historia prophetica” örökségét,⁹¹ de a nemzetközi kálvinista világon belül is folytatódott az elkeseredett vita Dániel negyedik birodalmának jelentéséről. A logaritmus megalkotója, a skót matematikus John Napier,⁹² az irénikus szellemű Hugo Grotius, a herborni eruditus khiliazmus tudósai, Johann Heinrich Alsted és Johann Piscator, az ő gondolataikat vulgarizáló Joseph Mede és Comenius, azok tehát, akik a betű szerinti értelmezésen túllépve a figurális jelentéseket keresték,⁹³ s visszatértek Dániel és a Jelenések „szinoptikus” olvasatához, mind a Tremellius–Polanus-örökség ellen foglaltak állást. Hosszú sor vezet egyfelől az elasztikus, átmenetszerű kálvini eszkatológiából⁹⁴ új történetteológiát kidolgozó Johannes Cocceius Dániel-kommentárjáig (*Observata in Daniele*, 1656),⁹⁵ másfelől meg Isaac Newton apokaliptikus kombinációiig. Vagy a bodini *Methodus* kritériumait magától értetődő alapnak tekintő 17. századi kortörténetírókig az egyik oldalon, a másikon meg az úttörő történetfilozófiai munka (*Historia philosophica*, 1655) szerzőjéhez, a leideni kálvinista professzorhoz, Georg Hornhoz, aki nemcsak saját világtörténetében (*Arca Mosis sive historia mundi*, 1668) használta vezérfonalul a wittenbergieket, hanem tudós kommentárokkal gazdagon ellátva újra kiadta Sleidan négy monarchiáról írott munkáját is.⁹⁶

90 W. Goetz: i. m. 328–349.

91 A kifejezés az „időháború” egyik legalaposabb teoretikusától, a wittenbergi professzor *Andreas Franckenbergertől* származik. Munkájának hosszú címe magáért beszél: *Andreas Franckenbergerus: De amplitudine et excellenti historiae propheticae dignitate [...] Inserta est pagina 172, quod res ita postularet, refutatio sententiae Iohannis Bodini, Galli Andegavi, qui celebritate nominis multorum regnorum aures et animos complevit, de Monarchiis quatuor, pro Daniele Propheta: pro Imperio Romanorum Germanico, Doctore Luthero et Domino Philippo Melanthe, quibus injuria facta est. Vitebergae, 1583.* (A közvetlenül Bodinnal vitázó hosszú rész: 172–215.)

92 M. Miegge: *Il sogno del re* i. m. 107–110.

93 Medéről: *Michael Murrin: Revelation and Two Seventeenth Century Commentators.* In: *The Apocalypse in English Renaissance Thought* i. m. 125–146. Alstedről *H. Hotson: Paradise Postponed* i. m.; *M. Miegge: Il sogno del re* i. m. 110–113.

94 Ld. *Jaroslav Pelikan: Some Uses of Apocalypse in the Magisterial Reformers.* In: *The Apocalypse in English Renaissance Thought* i. m. 74–92.; és különösen *David E. Holwerda: Eschatology and History. A Look at Calvin's Eschatological Vision.* In: *Articles on Calvin and Calvinism.* Ed. Richard C. Gambe. Vol. 9. *Calvin's Theology, Theology Proper, Eschatology.* New York–London, 1992. 110–139.

95 Grotius és Cocceius Dániel-értelmezéseiről ld. *M. Miegge: Il sogno del re* i. m. 115–133.

96 *Johann Sleidan: De quatuor monarchiis libri tres, cum notis Henrici Meibomi et Georgii Horni.* Leiden, 1669. Hornról ld. *Luciano Malusa: The First General Histories of Philosophy in England and the Low Countries.* In: *Models of the History of Philosophy: From Its Origins in the Renaissance to the 'Historia Philosophica'.* Ed. Giovanni Santinello. Dordrecht, 1993. (International Archives of the History of Ideas 135.) 236–258.

Magyar vonatkozásban ugyanez a kettősség ismétlődik a közös felekezethez tartozó, sőt baráti kapcsolatban álló Kecskeméti Alexis és Margitai Péter véleménykülönbségében. S a kettősség tudatosítása talán közelebb visz a tanulmányom elején említett paradoxon árnyaltabb értelmezéséhez. A Kathona Géza (majd az ő nyomán többek) által leírt paradoxon lényege: a magyar kálvinizmus annak ellenére is tovább ragaszkodott a wittenbergi történelemképhez, hogy Kálvin maga annak „erősségeit sorra megdöntötte” – aminek legbeszédesebb példája a Vizsolyi Biblia Dánielhez csatolt wittenbergi szellemű jegyzetanyaga.⁹⁷ Úgy tűnik, hiábavaló erőfeszítés a kora újkor magyar „mentális időtérképét” (Őze Sándor) uraló „apokaliptikus hagyomány” (Fodor Pál)⁹⁸ radikális, pontszerű átalakulásait keresni, inkább fokozatos átmenettel, majd párhuzamos tendenciák vetélkedésével kell számolnunk. A négy birodalom modell és a *translatio imperii* tézis jelezte profetikus időfelfogás, a rögzített jövő, a végidők várása a 16. század második felére nemcsak a protestáns, hanem rövid időre a katolikus közegben is uralkodóvá vált. A helvét fordulat nem jelentette ennek azonnali eltörlését, sőt: a fordulat előmozdító köztudottan az eszkatológiára erősebben érzékeny Bullingert,⁹⁹ és nem Kálvint követték. A középkori joachimita hagyományokra¹⁰⁰ rátelepülő wittenbergi *historia prophetica* minden felekezeti viszály ellenére a század utolsó harmadára a vetekedő felek egyfajta közös nyelvéné lett Magyarországon: Bornemisza és katolikus vitapartnere Telegdi Miklós, Károli Gáspár és Szegedi Kis István, Melius Juhász Péter és antitrinitárius ellenfelei számára egyaránt a dánieli jóslatok és a Jelenések látomásainak szinoptikus olvasata szolgáltatta a közösen várt végidők imaginárius készletét és kifejezésbeli kelléktárát. Az új időfelfogás csak fokozatosan kezdett érvényesülni, a 16. század utolsó és a 17. első harmadában. További kutatásoknak kell számba venniük a katolikus közeg fejleményeit, a (például) Telegdi Miklós és Pázmány eszkatológiai nézetei között mutatkozó különbségek okait.¹⁰¹ Az mindenestre

97 Szent Biblia. Vizsoly, 1590. Kiad. Szabó András–Szántó Tibor. Budapest, 1981. II. 160r–171v. Vö. Kathona G.: Károlyi Gáspár történelmi vilásképe i. m. 40; Szabó András: Károlyi Gáspár. Budapest, 1984. (Tanulmányok és szövegek a régi irodalom történetéhez, 1.) 26–27. A példák hosszan sorolhatók volnának; az egyik jellegzetes esetről ld. Imre Mihály: Arbor Haereseon. A wittenbergi történetiszemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István *Speculum pontificum Romanorum* című művének 1592-es kiadásában. In: Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XV–XIX. századi történetéből. Szerk. G. Szabó Botond–Fekete Csaba–Bereczki Lajos. Debrecen, 2000. 53–84.

98 Hasonló, tendencia jellegű átmenetekkel számol Fodor Pál: Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben. Történelmi Szemle 39. (1997) 21–49.

99 Ld. pl. Magyarországon is széles körben ismert prédikációsorozatát: *Heinrych Bullingerus*: In Apocalypsim Iesu Christi, revelatum quidem per angelum Domini, visum vero vel exceptam atque conscriptam a Ioanne apostolo et evangelista, conciones centum. Basileae, 1557.

100 A magyar középkori khiliaszta hagyományról ld. Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Budapest, 1984. 103–225.

101 Telegdi apokaliptikus nyelvhasználatáról vö. Őze S.: i. m. 116–117; a *translatio imperii* katolikus felhasználásáról nemzetközi téren ld. W. Goetz: i. m. 281–327. – Pázmány ironikus, a

tény, hogy a *ratio temporum* értelmezésének fordulata itt sem maradt hatás nélkül. Pázmány, mint már korábban esett róla szó, az általános katolikus irányt követte akkor, amikor elhárította a végidőkre vonatkozó kombinációkat, s a wittenbergi pusztulásvíziókkal „az irgalmas Isten terveinek elfátyolozottságát állította szembe”.¹⁰² De érdemes ezzel a gesztussal kapcsolatba hozni az internacionális Mária-kultusz nemzetiesítésére tett erőfeszítéseit, a Szent István-i országfelajánlás hangsúlyozását, és általában a magyar szent királyok tiszteletének propagálását, a *nemzeti* történelem és a *nemzeti* hagyomány egységének kiemelését is, szemben a lutheri–melanchthoni világtörténelmi univerzalizmussal – ha úgy tetszik, ebben áll az ő „bodini fordulata”, s végső soron e fordulat eredményeként valósult meg néhány évvel halála után az első magyar nemzeti egyháztörténet nagyszabású projektje, Inchoffer Menyhért műve.¹⁰³ Általánosságban ugyanígy elmondható, hogy a katolikus megújulás egyszersmind a középkori eredetű nemzeti hagyományok megújulását is jelentette: az Attila-kultusz például a Kun László korában alkotó Kézai után ebben a körben indul újra hódító útjára, Oláh Miklóstól Zrínyin keresztül a 18. századi jezsuita latin eposzirodalomig. Bodin hatása nem zárta ki az – akár genealogikus szerkezetben reprezentált – egyes nemzeti történelmek szakralizálását, a „választott nép” vagy a „szent haza” képzetek ideológiájának kidolgozását, csupán e politizált szakralitás „világtörténelmivé” tételét, egyetemes isteni üdvtervbe illesztését akadályozta. Az Attila-mítosznak mint nemzeti identitásmítosznak például szintén volt egyfajta apokaliptikus színezete¹⁰⁴ – s annak következménye a kollektív identitás alakulására, a nemzeti időtudat formálódására –, de belső időszerkezete nem tette lehetővé a wittenbergi apokaliptikához hasonló részletes előkalkulációt, az éppen zajló események beillesztését egy pontos előrejelzést szolgáló értelmező sémába. Funkciójában tehát ugyanúgy a kötött idő alól való felszabadulást szolgálta, mint a lutheránus Dániel-értelmezések Kálvin- és Bodin-féle kritikája.

Külön volna érdemes foglalkozni az antitrinitárus körben ugyancsak ekkor, a 16. század utolsó évtizedeiben megfigyelhető (fél)fordulattal: a Dávid Ferenc és (részben) Karádi Pál, illetve Enyedi György és (részben) Bogáti Fazakas Miklós időfelfogása közötti különbségekkel. Természetesen annak figyelembevételével, hogy itt az eszkatológia nem kiindulópont, hanem követ-

melanchthoni „jegyek” keresését kigúnyoló érvelése (a Mátyás király „lova farkát tartó” Lutherről) közismert; ld. *Pázmány Péter*: Felelet Magyarai István sárvári prédikátornak az ország romlása okairul írt könyvére, 1603. S. a. r. Hargittay Emil. Budapest, 2000. 241. A Josephus Flavius alapján Jeruzsálem pusztulásáról írott prédikációjáról mint az apokaliptikus hagyománnyal való szakítás példájáról ld. *Ács P.*: i. m., a 66. jz.-ben i. h.

102 *Ács P.*: i. m. 57.

103 *Melchior Inchofer*: *Annales ecclesiastici Regni Hungariae*. Romae, 1644. Ld. *Bene Sándor*: A Szilveszter-bulla nyomában (Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja). In: „Hol vagy, István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai. Szerk. Bene Sándor. Budapest, 2006. 89–124.

104 Ld. *Ács P.*: i. m. 51–52., és az ott hivatkozott gazdag szakirodalom, valamint *Szőrényi László*: Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből. Budapest, 1993.

kezmény, a betű szerinti írásértelmezés és a krisztológiai rendszer alakulásának derivátuma.¹⁰⁵

Végül magán a helvét orientációjú reformáció terepén, úgy látom, Kecskeméti Alexis munkája jelzi (Polanus közvetítésével) az originális kálvini eszkatológia beáramlását. A jel persze csak jel: lényegében ez is, mint oly sok párhuzamos jelenség, Szenci Molnár Albert széles körre kiterjedő hatásához, szervezőtevékenységéhez köthető. A beáramlás ugyanakkor nem jelent teljes áttörést: a továbbiakban – s főként politikailag kiélezett helyzetekben – kálvinista oldalon mindig előkerül az apokaliptikus argumentáció, nem utolsósorban a fentebb jelzett, nemzetközi tendenciák hatására. Alvinczi Péter Bethlen mellett agitáló röpirataitól¹⁰⁶ Drábik Miklós politikai aprópénzre váltott filléres próféciaín keresztül a későbbi magyar forradalmakhoz kapcsolódó eszkatologikus váradalmakig még hosszú út vezet, de a trend – elvilágiasodva és felekezeti közívűvé szélesedve – folytatódik.¹⁰⁷ A nyíltan profetikus történet szemlélet és politikafelfogás Magyarországon a 17. század közepétől egyre inkább „gesunkenes Kulturgut”-tá (s ennek megfelelően a kevésbé művelt rétegeket célzó politikai propagandaeszközzé) válik. Szelídebb verziókban, rejtőzködő formában, a választott nép hitéről lemondani nem tudó vagy akaró „nemzeti fontosságtudatként” azonban az elit köreiben is tovább él, lényegében máig. (A folyamat erősen hasonló az imént említett nemzeti mítoszok, mint a *Regnum Marianum*-gondolat vagy az Attila-kultusz recepciójához. Az elit regiszterben a kettőt jelképesen egyszerre zárta le ironikus gesztusával Krúdy Gyula regénye, az *Etel király*

105 Dávid Ferenc még pontos előrejelzést adott az ezeréves birodalom 1570-i eljövételéről (az 1567-es Rövid magyarázatban; idézi *Klanczay Tibor*: A magyar reformáció irodalma. Irodalomtörténeti Közlemények 61. [1957] 35.; ld. hozzá még *Balázs Mihály*: Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén. Budapest, 1988. [Humanizmus és Reformáció 14.] 180–182.; *Uő*: Early Transylvanian Antitrinitarism 1566–1571: From Servet to Palaeologus. Baden-Baden, 1996. [Bibliotheca dissidentium. Scripta et studia 7.]). Enyedi György viszont írásértelmező filológiai és hermeneutikai alapelveiből következően is tartózkodik a millenarista kombinációktól, a profétai könyveket történeti exemplumtárként alkalmazza. Ld. *Balázs Mihály*: Bevezető. In: *Enyedi György* Válogatott művei. Vál. Balázs Mihály–Káldos János. Bukarest–Köln, 1997. (Téka) 27. (Vö. Enyedi prédikációját, Jer 21-ről, i. m. 123–135.) Bogáti Fazakas ugyancsak a *sensus litteralis*ra támaszkodott, midőn a profetikus horizontot lényegében a történeti Jeruzsálemre szűkítette. Vö. *Balázs Mihály*: Forráskezelés és esztétikum (Megjegyzések Kemény Zsigmond *A rajongók* című regényéről). Irodalomtörténeti Közlemények 114. (2010) 331.

106 Az apokaliptikus hangütésre ld. [Alvinczi Péter:] Magyarország panasza (1620). In: Magyar gondolkodók 17. század. Szerk. Tarnóc Márton. Budapest, 1979. (Magyar Remekírók) 165. Latin nyelvű, művelt közönségnek szánt vitairatában már kerül az apokaliptikus retorikát. Ld. *Alvinczi Péter*: Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből. Vál., s. a. r., ford. Heltai János. Budapest, 1989. (Bibliotheca Historica) 7–91.

107 A legmeggrázóbb leszámolás a nemzeti történelemnek értelmet adó apokaliptikus gondolatkörrel Petőfié (a Szörnyű idő c., Segesvárra indulása előtt írott utolsó versében); ld. *Szörényi László*: Apokalipszis helyett kataklizma. Petőfi utolsó verse. In: *Uő*: „Multaddal valamit kezdeni”. Tanulmányok. Budapest, 1989. (JAK Füzetek 45.) 94–118.

kincse, ahol maga a Boldogasszony robbantja be az Attila kincséhez vezető óbudai tárnát, miközben a mai napig mégis állandó elemei – vagy éppen kimondatlan de mindenki által ismert hivatkozási pontjai – maradtak a politizáló közbeszédnek és közgondolkodásnak.)¹⁰⁸

Mi következik mindebből a magyarországi történetírás történetére nézve? Az imént azt állítottam, hogy a ramusi és kálvini hullám által megnyitott lehetőség az egyes diszciplináris területeken eltérő fázisokban érvényesült. Kecskeméti Alexis teológiai művét példátlan módon, rögtön az előszóban félre lehetett olvasni és értelmezni. De a történetírásban már nem lehetett megállítani a professzionalizálódás folyamatát. Annak a forrásgyűjtési és forrásfeldolgozási folyamatnak, amely Verancsics Antal és Zsámboky János *ars historica*-problematikára is fogékony munkásságával indul, az idő- és nyelvfelfogás radikális, Bodinhez és kálvinista nemzedéktársaihoz kapcsolható átrendezése adott új lendületet. A Heidelberget járt Szamosközy, a francia mintára dolgozó Baranyai Decsi János, a Bethlen Gábor mecénatúrájából kibontakozó fordítói és történetírói program résztvevői,¹⁰⁹ a Bodin kronológiai kombinációira már nyíltan hivatkozó Révay Péter¹¹⁰ és a francia tudós módszertanát tervezett – bár el nem készült – nagy történeti munkája talpkövévé tevő Bocatius János,¹¹¹ az e világi történelemben kizárólag emberi erők harcát kutató Istvánffy Miklós¹¹² már egyazon „céh” tagjainak tudják magukat, forráskritikai módszereiket, kronológiai ismereteiket, régiségtani gyűjtőmunkájukat (pél-

108 Szörényi László: „A szent hazának képe”. Őstörténet és epika Zrínyitől Krúdyig. In: *Uő: „Multaddal valamit kezdeni”* i. m. 208–231.

109 Ld. róluk Bene S.: The ‘ars historica’ Debate i. m. 81–86.

110 Bartoniek Emma: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Budapest, 1975. 396. Az egyes hivatkozásoknál fontosabb, hogy Révay már címválasztásával is bodini alapra helyezkedik, amikor a „birodalom” (*monarchia*) megnevezést az Imperium Germanicum mellett a Magyar Királyságnak is vindikálja, a „többi nagy hatalmú állam” (*reliqua regna florentissima*) között; a terminológiai újításnak nagyon is tudatában van, hiszen bevezetőjét azzal kezdi: nem akar megsérteni senkit „a birodalom megnevezés újszerűségével”. (*Petrus de Rewa: De monarchia et sacra corona Regni Hungariae centuriae septem. Francofurti, 1659. Praefatio, számozatlan.*)

111 A *Historia parasceve* c. módszertani bevezetőről van szó, elemzését ld. Bene S.: A jövő története i. m. 495–496. Bocatius azonban nehezen szakad el a régi sémától, *Hungaroteutomachia* c. munkájában a törököt Dániel nyomán azonosítja a „kis szarvval”. Ld. *Johannes Bocatius: Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter Caesareos et Hungaros excitato.* – Magyarnémetharc, avagy beszélgetés a császáriak és a magyarok között most fellángolt háborúról. Közread. Kees Teszelszky–Tóth Gergely. Budapest, 2014. (Megjelenés alatt.) II. 27., III. 50. Hasonló kettősség mutatkozik tehát nála, mint Baranyai Decsi Jánosnál, ld. S. Bene: The ‘ars historica’ Debate i. m. 82. (Tóth Gergelynek tartozom köszönettel, hogy felhívta a figyelmemet Bocatius e kiadatlan művére, valamint a fenti Révay-locus fontosságára.)

112 Vö. Bartoniek E.: i. m. 354–355. Istvánffynál inkább közvetve jelentkező hatásról van szó, de kétségtelen tény, hogy ő is a Commynes–Bodin-vonalban jelentkező új tradícióhoz kötődik. Vö. *D. Quaglioni: Il „secolo di ferro”* i. m. 342., 349. Históriajának a megbízó, Pázmány által is megjelölt mintája Commynes volt (ld. S. Bene: The ‘ars historica’ Debate i. m.), a *Methodust* pedig Pázmány maga is hivatkozta prédikációiban. Ld. *Bitskey I.: i. m.* 83.

dául feliratok gyűjtését) már szakmai öntudattal alkalmazzák, dacára az őket elválasztó konfesszionális határoknak. A határok lazulását majd újbóli lezárulás követi, s velük a szigorúbban jövő- (prófécia-) orientált megközelítésmódok is megint megerősödnek, de a két szemlélet, mint bevezetőmben jeleztem, immár párhuzamosan él és fut tovább a következő korokban. A Medgyesy Pál prédikációsorozatát műve vezérfonalává tevő Szalárdi János éppúgy a profetikus hagyomány örököse, mint a török támadással a „véget” vizionáló Heltai Gáspár.¹¹³ De ami ugyanannak látszik, mégsem ugyanaz: ez a Szalárdi-féle prófétizmus már eruditus profetizmus.¹¹⁴ Másfelől pedig az sem fordulhat elő többé, hogy – példának okáért – egy Szalárdi János mellett ne állna ott mindig egy Bethlen János is, a profetikus hangoltságú siralmas krónikákat ne egyensúlyozná racionalista interpretáció.¹¹⁵

A 17. században – s meglehet az egész magyar régiségben – talán Zrínyi Miklós gondolkodott a legmélyebben a történelem determináltságáról és azzal egyidejűleg mégis nyitott voltáról. Eposzát nem meggondolatlan szófordulattal mondja „históriának” a bevezetőben (Zsámboky nyomán gondolva újra a fikció és a valóságbeszéd viszonyát);¹¹⁶ az eposzban magában ugyancsak megfontoltan kísérletezik a Mária-kultusz eredeti formájával (a „Mártnak hangasabb versét” ihlető csillagkoszorús múzsa nem más, mint az Istenszüdő);¹¹⁷ hősepigrammáiban pedig tudatosan krisztianizálja a hun mondát, Attila alakjában a Szentlélek szándékának beteljesítőjét láttatva.¹¹⁸ Törekvései a nemzeti hagyomány új

113 Heltai a Vitéz János esztergomi palotáját díszítő állítólagos freskósorozat leírása kapcsán adja elő a látomást: *Heltai Gáspár*: Krónika az magyaroknak dolgairól. S. a. r. Kulcsár Margit, bev. Kulcsár Péter. Budapest, 1981. 325. (A hozzáfűzött margójegyzet: 472.) Vö. Bene Sándor: Krónika az magyaroknak dolgairól. In: *Művek lexikona*. Főszerk. Szilávik Tamás. Budapest, 2008. II. 328–329. A melanchthoni szemlélettől távolabb látja Heltait *Utasi Csilla*: A polgári mentalitás diskurzusrétegei Heltai Gáspár *Chronikájában*. Hungarológiai Közlemények (Újvidék) 42/12. (2011) 3. sz. 46–53. Ld. még Fodor P.: i. m. 48–49.

114 *Tarnóc Márton*: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Budapest, 1978. 205–205.; 215–218.

115 Érdemes e helyütt felidézni nemcsak a tipológiai hasonlóság, hanem a református történet-szemlélet kutatásában szerzett érdemei jogán is, a *Száműzött Rákóczi* kapcsán kibontakozott vitában Szekfű Gyula védelmére kelt Révész Imre alakját – ld. *Erős Vilmos–Gyimesi Pálma*: Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulához (1929–1937). Lymbus. Magyarágtudományi Forrásközlemények 2009. 233–258.

116 Új eredmény Zsámboky Bonfini-kiadása előszavának Zrínyire gyakorolt hatásáról: *Kaposi Krisztina*: Zrínyi-paratextusok. Szerk. alatt az Irodalomtörténeti Közlemények 2014-es évfolyamában.

117 *Szőrényi László*: A Szigeti veszedelem és az európai epikus hagyomány. In: *Uő*: Hunok és jezsuiták i. m. 15–24.

118 Zrínyi Bonfiniből azt olvasta ki, hogy a hunok, lévén a párthusok leszármazottai, a pütkösdi csodánál közvetlenül részesültek a Szentlélek kiáradásából (ApCsel 2,9). Az Attila-epigrammában olvasható „szellet” a „szent szellem”, „szentlélek” jelentésben szerepel, ezzel Zrínyi új konstrukcióját dolgozza ki a hun hagyomány keresztényiesítésének. Ld. erről *Szőrényi L.*: „A szent hazának képe” i. m. 214–216.; vö. még *Uő*: Zrínyi és Attila. In: *Uő*: Hunok és jezsuiták i. m. 11–14. (Az *interpretatio Christiana* hagyományos formáiról: *Ács P.*: i. m. 49. Még ld. Ács Pál tanulmányát a jelen kötetben.)

típusú szakrális aurájának megteremtésére irányulnak, amivel Pázmány örökségét viszi tovább, egy jelentős különbséggel. A szakralitás ugyanis nála tényleg nem több mint aura,¹¹⁹ nem igazít el a napi politikai cselekvésben, a két szféra között csak a hőseposz víziójában van közvetlen átjárás. Zrínyi a *Vitéz hadnagya*-ban, Polübiosz, Machiavelli, Guicciardini, Bodin és Lipsius nyomán a történeti példák előrejelző potenciáljáról mond kiábrándult véleményét.¹²⁰ A történelem tanulmányozása számára a fátum és a gondviselés ismeretlen szándékainak letapogatása, valódi kutatómunka, s a siker nem garantált; de a források olvasásából „[...] ha nem egyebet is, legalább [...] azt nyerheti az ember, hogy soha nem találhatja az embert ismétletlen szerencsétlenség, a kinek immár mássát nem olvasta volna, és nem tibolodik meg annyira, mint az, az kinek elméjében soha az nem volt, hanem szokatlan hozzá és készületlen.”¹²¹ E sorokat leírhatta volna akár Kosáry Domokos is; a hagyomány folytatódik és a kételyt kétellyel egyensúlyozó modernista gondolat ma is igaz lehet.

Tudta ezt a nemzeti kiválasztottság ősi képzeteit modern, szaktudományos diskurzusba átkódoló Otrókoci Főris Ferenc,¹²² tudta a Vörösmarty és Toldy Ferenc képzeletét a mesés magyar őstörténet felé fordító Horvát István,¹²³ tudták sokan, Mód Aladárig, Molnár Erikig és tovább (s még tovább) mindazok, akik elviágiasítva (vagy nem) az eredeti üdvtörténeti perspektívát, akár valamely nemzeti küldetésstudat, akár társadalmi utópia, akár egy univerzalisztikus politikai eszkaton jegyében, mégis töretlenül a másik irányba kutakodtak. Tudták, de szerették volna valamely erősebb, a jövőről is garanciákat adó értelmező keretben elhelyezni a nemzeti sorsot. Elutasítás helyett – talán ez is a Kosáry-örökséghez tartozik – meg kell érteni őket. Nehéz lemondani a kiválasztottságról. Bizony sokan várják, várni is fogják, minden racionális figyelmeztetés ellenére, az „Arany időt”. Másfelől pedig – hogy egy rámissa dichotómiával zárjuk az esettanulmányt – nem árt némi óvatosság. Mert bár „nem csatázunk érötte”, mi van (mi lesz), ha egyszer mégis eljön az aranyidő?

119 Jól mutatja ezt a Ruchich Jánosnak (Ivan Ručić) írott keltezetlen (1658) híres irodalmi igényű levele, amelyben Bonfini a magyar história Ótestamentumának írójaként („antiqui testamenti scriptor”), Istvánffy-t pedig a magyar Újszövetség lejegyzőjeként („novi testamenti praeclarissimus veridicusque scriba”) aposztrofálja, vagyis megfordítja a topikus viszonyokat, s a Szentírást azonosítottból a metaforák azonosítójává teszi. Ld. *Zrínyi Miklós Válogatott levelei*. S. a. r. Bene Sándor–Hausner Gábor. Budapest, 1997. (Régi Magyar Könyvtár. Források 5.) 103. sz.

120 „Út az emberek dolgában az történt példa, de ebben is igen csatkozunk, és a történt dolog oly rossz ítéleteket téssen a jövendőről, hogy semmit nem végezhetünk bizonyosat. Nem találhatik soha is két személy mindenben egymáshoz hasonló, nem két nap teljességgel egymással egyező.” *Zrínyi Miklós: Vitéz hadnagya* (I. Discursus). In: *Zrínyi Miklós Összes művei*. I. Kiad. Csapodi Csaba–Klaniczay Tibor. Budapest, 1958. 436.

121 Uo. 437. Vö. Bene S.: *A jövő története* i. m. 496–498.

122 *Franciscus Foris Otrókoci: Origines Hungaricae, seu liber quo vera nationis Hungaricae origo et antiquitas e veterum monumentis et linguis praecipuis panduntur*. I–II. Franequerae, 1693.

123 Ld. *Dávidházi Péter: Egy nemzeti tudomány születése*. Toldy Ferenc és a magyar irodalom-történet. Budapest, 2004. 141–144., 174–193.

SÁNDOR BENE
RATIO TEMPORUM
THE PROPHET DANIEL AND HUNGARIAN HISTORIOGRAPHY

The study discusses time schemes of Early Modern historiography and their Hungarian reception. The structuring of time—should it be based on linear or cyclical progression with rising and declining periods added or perhaps the combination of the two in an organic model—is of utmost importance: it provides the deep structure of historical writings, affects the choice of sources and helps define the limits of investigation as regards both time and space. Nonetheless, in actual historical narratives this understanding of time, however seminal it might be, is hardly ever explicit, mostly remains hidden. In case of a modern historical work it is the relevant contemporary philosophical (mostly historico-philosophical) works that establish the framework for historical investigation. What concerns Early Modern times, however, it is contemporary theological theories and trends as well as confessional dogmatic differences in the interpretation of the Scripture that provide the contextual clues to an author's understanding and treatment of time. In this regard the reception of the Book of Daniel has assumed special importance. The most discussed question of Early Modern Daniel commentaries was whether the events in the Book of Daniel should be attached unique historical significance, or whether the prophecies of Chapters 2 and 7 could be applied to the times after Christ or to the postbiblical period, i.e. the times of the commentaries. The two different readings (by Luther, Melanchthon and Sleidan, and Calvin and Bodin respectively) can be seen as the matrixes of modern historical thinking; they offer two different ways of structuring time, of *ratio temporum*. The latter, allowing of the further application of prophecies, offers a strong interpretation, a fixed, clear vision, and at the same time opens up world-historical horizons; the former leaves the reader to his own devices, its present and future appear as a space open to all kinds of possibilities, its relative lack of interpretive tools allows for imprecise predictions, and world history can only be dimly perceived heuristically, by examining and comparing the roles particular nations play in God's plan of salvation (which nation when and for how long is the „chosen one“). By adding this element of uncertainty this conception has proved to be the most direct route to our modern mainstream understanding of history, which, however, does not mean that the stronger interpretive trend has no modernist followers. The study discusses this turn brought about by the teachings of Calvin and Bodin in Hungary, by examining János Kecskeméti Alexis' commentaries on the Book of Daniel, written in the form of sermons around 1609. It claims that the immediate source of the Hungarian preacher's work is *In Danielelem prophetam ... commentarius*, the Daniel commentary written by Amandus Polanus, a Ramist theologian from Basel in 1599. The life of Kecskeméti Alexis' work also serves as an example for how authorial intentions can be overridden by the interpretation of subsequent generations: the Daniel commentary was introduced by its first publisher (Margitai Péter, 1621) as a work propagating the „four monarchies“ theory, and its author has been considered a representative of the Wittenberg school of historical thinking. Furthermore, the lessons drawn from the history of the book's reception can have wider implications as well, since the rivalry between the two schools of thought still exists, both in the realm of public history and historiography.